

ADVANCEED SHARADHAR SANSTHA'S POYS
ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE

(Affiliated to Mumbai University)

Mumbai University Affiliation No. AM / Placing / 5401 of 2008 dt. 17th Oct. 2008
Govt. of Maharashtra Order No. HOC 2008 / (214 / 08) MS - 1, dt. 16/05/2008

As Approved by the Government of Maharashtra, Tal. Shahapur, Dist. Thane, Pin 421 601 & Website: www.shardharcollege.edu.in & Email: shardharcollege@rediffmail.com

Ref: _____

Date: _____

**3.3.1.1 Number of research paper published per teacher in journals
notified on UGC care list five years**

YEAR 2020-21

INDEX

Sr.No	Title of Paper	Name of Author	Department Teacher	Name of Journal	Year Of Publication	ISSN NO.
1	Imagery in the writings of contemporary fiction writers	Asst.Prof. Kailas Kalkate	Marathi	An international multilingual E- research journal	2020-21	2348-7143
2	Environmental consciousness in the village poetry of Rashtrasant Tukdoji Maharaj	Asst. Prof. Kailas kalkate	Marathi	Ajanta (Impact Factor)	2020-21	2277-5730
3	Causes, Consequences and Flood Management of Mithi River in Mumbai City: A Geographical	Asst. Prof. Vishal Bhosale	Geography	Ajanta (Impact Factor)	2020-21	2277-5730

JEEVANDEEP SHAIKSHANIK SANSTHA'S POI'S

ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE

(Affiliated to Mumbai University)

Mumbai University Affiliation No. Aff / Recog. /6403 of 2008 dt. 17th Oct. 2008
Govt. of Maharashtra Order No. NGC 2008 / (218 / 08) MS - 3, dt. 16/6/2008

At Khardi (E), Tal. Shahapur, Dist. Thane Pin 421 601. • Website : www.jeevandeepcollegekhardi.in • Email: jeevandeepkhardi@gmail.com

Ref. : JSSP/ACSCK / _____

Date : _____

	Study					
4	Role of NABARD in Rural Development: An Assessment	Asst. Prof. D.M Bhutale	Sociology	Peer Reviewed refereed and UGC listed journal no. 40776	2020-21	2277- 5730

Principal

Jeevandeep Shaikshanik Sanstha Poi's
Art's, Commerce & Science College Khardi
Khardi, Tal. Shahapur, Dist. Thane 421 601

Impact Factor - 6.625

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue - 234

हंस अखेर

संस्कृत, मराठी, बांग्लादेशी, हिंदी, गुजराती, तमिळ, उर्दू, फारसी, अंग्रेजी, जर्मनी, फ्रेंच, इटाली, स्पॅनिश, पोर्तुगाल, रशिया, जपान, कोरिया, चीन, थाईलंड, इंडोनेशिया, मलेशिया, सिंगापूर, ऑस्ट्रेलिया, न्यू झीलंड, दक्षिण अफ्रीका, ब्राझील, अमेरिका, कॅनडा, यूके, यू.एस.ए.

जाने
तिल्या
राणी

जाने
तिल्या
राणी

मिष्ट

अतिथी संपादक
डॉ. अशोक पंडित
प्राचार्य,
यशवंतराव चव्हाण कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, सिल्लोड, जि. औरंगाबाद
मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर

कार्यकारी संपादक
डॉ. नरेंद्र मूल
डॉ. ज्ञानेश्वर गवळीकार
यशवंतराव चव्हाण कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, सिल्लोड, जि. औरंगाबाद

- This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
 - Cosmos Impact Factor (CIF)
 - Global Impact Factor (GIF)
 - International Impact Factor

For Details Visit To : www.researchjourney.net

WATIDHAN PUBLICATIONS

Editorial Board

Chief Editor :-

Dr. Dharmraj T. Chauragar,

Asst. Prof. (Marathi)

SPII Mahila Mahavidyalaya,

Malegaon, Dist - Nashik (M.S.) INDIA.

Executive Editors :-

Prof. T. V. K. Pillai, Nashik Road (English)

Dr. V. V. K. Pillai, Nashik Road (Hindi)

Dr. V. V. K. Pillai, Nashik Road (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors :-

Prof. Mahan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India

Prof. Milena Brstneva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Bulgaria

Dr. R. S. Sarin - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India

Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia

Dr. Anil Dongre - Head, Dept. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon (M.S.) India

Dr. Shalodra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur (M.S.) India

Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik (M.S.) India

Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon (M.S.) India

Prof. Vinay Madhankar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India

Prof. Sushant Nolk - Dept. of Konkani, Goa College, Vasco, Goa, India

Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIT, Kothagur (M.S.) India

Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon (M.S.) India

Dr. Sanjay Kamble - BoS Member HCU (Ch. SU) Kothagur, T. K. Kothagur College, Naxos (M.S.)

Prof. Vijay Shirsalkar - Narmada Y. N. G. College, Chitgaon (M.S.) India

Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harol (M.S.) India

Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, G.M.D. College, Kothagur, Dist. Nashik (M.S.) India

Dr. Hitesh Patil - Librarian, K.A.K.P. College, Kothagur (M.S.) India

Dr. Sandip Malik - Asst. Professor, Arts & Commerce College, Kothagur (M.S.) India

Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.'s, G.M.D. College, Kothagur (M.S.) India

Advisory Board :-

Dr. Marianna Koule - Scientific Cultural Institute, Mantova, Trieste, Italy

Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon

Dr. R. P. Singh - Hindi English & Sanskrit Languages, University of Lucknow (U.P.) India

Dr. S. M. Tadavalkar - Ret. Professor & Head, Dept. of Science, Goa University, Goa, India

Dr. Prithviraj Tam - Chairman, BoS, Muzumdar, S.R.T. University, Nanded

Dr. N. V. Jayaraman - Director of SSS group of Technical Institutions, Coimbatore

Dr. Bajrang Konde - Savitribai Phule Pune University Pune, (M.S.) India

Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LIRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road

Dr. B. V. Gange - Asst. Principal, MG's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik

Review Committee :-

Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J. Somaiya College, Kothagur

Dr. S. B. Phanskar, BoS Member Ch. SU, Kothagur, T. K. Kothagur College, Naxos

Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NNU), Jalgaon P.S.G.V.P. Mahila ACS College, Shikhar

Dr. K.T. Chaudhary - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati

Dr. Vandana Chaudhary KCE's College of Education, Jalgaon

Dr. Sayeed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H.J. Thim College, Jalgaon

Dr. Sanjay Dhadare - Dept. of Hindi, Adhar Waman College, Dhule

Dr. Anil Karyasankar - M.V.P.'s G.M.D. Arts, Science & Commerce College, Sonat

Published by :-

Dr. Anil Karyasankar, Director, Swasth International Publication, Yeola, Nashik

Email : anilkaryasankar@gmail.com Website : www.anilkaryasankar.com Mobile : 9866778458

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No
1	स्त्री, स्त्रीवाद आणि समकालीनत्व	डॉ. गावर्धन मुळक	05
2	समकालीन स्त्री जाणिवेचे बदलते अंतरंग	कु. प्रियंका वाघरे, डॉ. नरेंद्र मून	11
3	समकालीन स्त्री जाणिवेचे बदलते अंतरंग	डॉ. लहकुमार खंडाळे	15
4	मराठी विज्ञान साहित्यातील समकालीन स्त्री प्रतिमा	डॉ. वंदना लढाळे	18
5	समकालीन स्त्री जाणिवेचे बदलते अंतरंग	निवेदिता सातपुते	22
6	समकालीन स्त्री जाणिवेचे बदलते अंतरंग	प्रा. माणिक वत्कर	26
7	स्त्री स्वातंत्र्याच्या भारतीय संकल्पना आणि कला	प्रा.डॉ. मायकर बन्सा	30
8	स्त्री स्वातंत्र्य आणि भारतीय विचारधारा	डॉ. अनिता खंडागळे	33
9	मराठी कवितेतील नव्या स्त्री प्रतिमा	स्वाती बोडरे	38
10	मराठी ग्रामीण कादंबरीतील पुरुष लिखित स्त्री प्रतिमा	सुरेश शिरसाठ	41
11	समकालीन मराठी कविता आणि स्त्री जाणिवेचा	प्रा. कवित्रा सिपु वळवी	45
12	स्त्री जाणिवेचा ऐतिहासिक आणि समकालीन	प्रा. शिवाजी वाठारे	51
13	समकालीन मराठी आंबेडकरवादी कवयित्र्यांच्या काव्यातील स्त्री जाणिवेचा	डॉ. युवराज धबडगे	57
14	समकालीन कथा लेखिकांच्या लेखनातील स्त्री प्रतिमा	प्रा. कैलास कळकटे	62
15	मराठी कथेतील स्त्री जाणिवेचे स्वरूप	प्रा. अनिरुद्ध मोरे, डॉ. सत्वशीला जाधव	66
16	मराठी ग्रामीण कवितेतील स्त्री जाणिवेचा	डॉ. कार्तिकी नांगरे	70
17	समकालीन मराठी कवितेतून व्यक्त झालेल्या स्त्री जाणिवेचा	डॉ. युवराज भागरे	73
18	स्त्री जीवनमूल्ये आणि सामान्य जीवनमूल्यांचा संघर्ष	डॉ. सुनिता जावळे	78
19	स्त्रीचे दय्यमत्त्व सतत सिद्ध करणारे पुरुषत्व	प्रा. शेजुळ बाबुराव	81
20	भटक्या विपुलतांच्या कादंब-यांमधील स्त्री जीवन - जाणिवेचा	प्रा. वंदना पाटील	84
21	पुरुषसत्ताक श्रमविभाजन स्त्री गुलामीचे कारण	पुष्पा गायकवाड	88
22	स्त्री कादंबरीकारांच्या कादंबरीतून आलेल्या लैंगिक जीवना जाणिवेचा	डॉ. अक्षय घोरपडे	91
23	समकालीन मराठी कवितेतील स्त्रीजीवन चित्रण	डॉ. आनंद वारके	94
24	मराठी वाङ्मयातील जाणिवेचे स्वरूप	अर्चना हाडके	99
25	स्त्री जाणिवेच्या भाषेचे व्याकरण	प्रा. राजीव आरके	102
26	दलित कवयित्र्यांच्या कवितेतील 'स्त्री' अनुभवातून अभिव्यक्त झालेल्या काव्यात्म प्रतीकाला	डॉ. रेखा मेश्राम	112
27	समकालीन स्त्री जाणिवेचे बदलते अंतरंग	डॉ. संदीप बनसोडे, शीला डोंगरे	116
28	समकालीन मराठी कवितेतील स्त्री जाणिवेचा	डॉ. दिलीप जाधव	120
29	ग्रामीण समाजरचनेतील स्त्रियांचे स्थान	डॉ. ज्ञानेश्वर गवळीकर	124
30	स्त्री जाणिवेच्या अभिव्यक्तीचा नवा रुपबंध	वैशाली ढोले	126
31	मराठी नाटकातील स्त्रीवादी प्रवृत्ती	प्रा. राजरत्न दवणे	129
32	स्त्री जीवनमूल्ये आणि सामान्य जीवनमूल्यांचा संघर्ष	संगिता मकासरे	134
33	महानुभाव साहित्यातील स्त्री जाणिवेचा	मंगला पठाडे	138
34	स्त्री साहित्यकारांच्या साहित्यातील स्त्री चित्रण	डॉ. एस. पी. जगतवाड	144
35	वैदिक काळातील स्त्रीची परिस्थिती व आधुनिक काळातील स्त्रीची सुधारलेली स्थिती	मीना भिंगारदेव	147

समकालीन कथालेखिकांच्या लेखनातील स्त्रीप्रतिमा

प्रा. वैजयंती चव्हाणे

मराठी विभाग धुळे

जीवनरीत्यात्मिक संस्था संचालित

कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खडी

ता. शहापूर जि. ठाणे

१९२३९२३९०

मराठी कथा बाबुयाच्या वाटचालीत स्त्रीलेखिकांनी दिलेले योगदानाबद्दल महत्त्वपूर्ण आहे. शोताबाई या लेखिकेने लिहिलेली 'विचारी आनंदीबाई' ही पहिली उपलब्ध स्त्रीलेखिकेची कथा तर १९१५ साली लेख्मीबाई अभंगकर यांचा 'मद्य स्थिती' हा पहिला कथामंग्रह. ऐतिहासिक दृष्टीने विचार केला तर स्त्री कथालेखिकांच्या लेखनाने शतक पार केले आहे. या शतकाभरातील 'तिच्या कथेने' मराठी कथेला समृद्ध केले. प्रारंभीच्या कालखंडात बाळबोध किंवा उपदेशपर असलेली कथा आता मात्र तिचे खास अनुभव मांडताना विगत आहे. कारण " ही 'तिची' कथा आहे. ह्या 'ती' चं कोणतही एक विशिष्ट नाव नाही. 'स्त्री' हीच तिची ओळख. आयुष्यभर तिला सोबत फक्त नानाविध दुःखांची ! धर्माच्या नावाखाली तिचा छळ मांडणा-या जाचक परंपरा खंडित झाल्या खऱ्या, पण प्रश्न संपले नाहीत. जगण्याच्या नव्या पद्धतीतून तिच्यासाठी नवे प्रश्न निर्माण होतच राहिले. मातनांचे, पीडेचे प्रकार बदलले पण दुःखाची जात तीच - जीवघेणी ! तिचं शिक्षण, तिचं आर्थिक स्वावलंबन, तिचं कर्तृत्व - सगळं खोटं ! खरं फक्त तिचं 'स्त्री' असणं. ती अडाणा कामकरी असो अथवा वकील, डॉक्टर, इंजीनियर असो, तिच्या तिच्या स्तरात तिला भेटणारा पुरुष आणि त्याचा समाज तिची छळणूक करीतच राहिला. स्त्रीच्या जगण्याचा नव्या शंभर वर्षांचा हा साहित्यिक इतिहास म्हणजे खरं तर प्रत्येकीची कथा. "(१) कारण प्रत्येक लेखिकेने आपल्या अनुभव विश्वाच्या माध्यमातून मराठी कथेला समृद्ध केले. कथालेखिकांच्या स्त्रीप्रतिमा अतिशय आश्चर्यास्पद आहेत. त्यामुळेच समकालीन कथालेखिकांच्या लेखनातील स्त्री प्रतिमा व त्यातून व्यक्त झाले स्त्री जीवन यांचा शोध प्रस्तुत लेखातून घेतला जाणार आहे. हा शोध घेऊन असताना पुढीलप्रमाणे निवडक समकालीन कथालेखिकांच्या कथा अभ्यासा साठी निवडलेल्या आहेत. कमल देसाई (रंग), सानिया (एक पाऊल पुढे), गौरी देशपांडे (आता कुठं जातील टोळभट्टा?), उर्मिला पवार(शल्य), प्रिया तेंडुलकर (नवा गडी), मेघना भेटे (कॉलेजी).

कमल देसाई यांच्या रंग या कथात्रयी मधून भेटणारी सुमित्रा जोशी ही नोकरी करते. वडील वारल्याच्या नंतर संपूर्ण घरादाराची जबाबदारी तिने उचलेली आहे. ही प्रतिमा स्वतः जगणारी आहे "रंग" या कथात्रयीत कमल देसाई यांनी एकाच व्यक्तिमत्त्वातील विविध भावाचा ताण कथानिष्ठ केला आहे. या कथेतील सुमित्रा आपल्या वडिलांच्या मृत्यूनंतर घरातल्या कर्तेपणाची जबाबदारी स्वीकारणे. ही जबाबदारी तिच्या इतकी अंगवळणी पडते की चहू अंगांनी उसळून येणारे सारे रंग उडून जातात. आयुष्याशी तडजोड करून सुमित्रा एक वेगळ्याच मुखवटा धारण करते. नाकावर बोट ठेवून तिच्यात वावरणाऱ्या या वेगळ्या सुमित्रेने तिला खाऊन टाकले आहे. या वेगळ्या सुमित्रेचा खरी सुमित्रा चमत्कारिक तऱ्हेने द्वेष करते. सुमित्रेला आपल्यातल्या स्वच्छ

मिळविल्याच्या माध्यमातून ती स्वतःचा शोधन जाते, जगण्याविषयीच्या तिच्या काही धारणा आहेत. परिस्थितीने तिला गृह काही गिनवले आहे. माणसांच्या मुखवट्या मागे लपलेले खरे चेहरे तिला वास्तविक वास्तवात त्याबरोबरच पण व्यवस्थेविषयीची भीड आहे.

"तुम्हाला इतिहासही ज्ञान आहे, निदान आता तरी मी विचार करायचा."

"तुम्हाला नव्यानं मला आता कशासाठीही सुरुवात करायची नाही, विवाहाची हवी आहे मला."

"तुम्हाला विवाहाची भिलावी म्हणूनच बोलतो आहे मी!"

"एखाद्या कादंबरीचा शेवट करायला हे वाक्य बरे आहे, प्रत्यक्षात ती विवाहाची नव्हत, फक्त स्वप्नच आहे."

सानिया यांच्या एक पाऊल पुढे! या कथेतील ऊर्जिजा लघु शिथिल असून लघु होण्याच्या अगोदर, ती एक स्त्री आहे म्हणून तिला नोकरी नाकारली जाते त्यावेळी ती तिथे जाऊन भांडते आणि नोकरी मिळवते पण नंतर तिच्या बाईन असलेल्या विश्वास मध्ये गुंतते आणि त्याच्याशी नंतर लग्नही करते, ती संसारात गुंतत जाते. काळांतराने मुलं, संसार घरदार यात ती एवढी गुंतून जाते की तिला स्वतःच्या करिअरचा तिला विसर पडतो. आयुष्यात घडणा-या अनेक घटनातून तिला याची सतत जाणीव झाल्याला लागते की, ती घरीच असते त्यामुळे तिला दुय्यम स्थान दिल्या जाते किंवा तिच्या कडे दुर्लक्ष केल्या जाते. परात प्राची (मुन) आल्याच्या नंतर ती तिला पुन्हा तिच्या मतकाळातील हुशारीची आठवण करून देते आणि ती उतारवयात निर्भय होते. "तुम्हाला माहित आहे का मागील तुम्ही फार हुशार होतात म्हणून तुमचं असं झालं, मला बरोबर कल्पना आली आहे. बायकोनें गुडिणी बनवून, करिअर करून स्वतंत्र बनू नये असं वाटणारे नवरे असतातच. पण तुमचं तसं नाही झालं... तुम्ही हुशार होणा-या क्षेत्रात काम करीत राहिला असतात ना, तर त्यांच्याशीच कदाचित स्पर्धा केली असतील... म्हणून ... म्हणून ..." तिला आठवलं, त्या काळी पंचवीस - सव्वीस वर्षांपूर्वी नव्हतो का आपण धीरपणे विश्वासूच्या पुढ्यात कागद टाकून विचारलं, की काय कमी आहे सांगा यात? मग आताच काय फरक पडला आहे? केवळ वर्षं, वय ... की नात्याचा? स्वतःच्याच उत्तराने ती आता निर्भय बनली. (१)

गौरी देशपांडे यांच्या आता कुठं जाशील टोळंभट्टा? या कथेतील निवेदनातील प्रथम पुरुषी नायिका 'मी' ही स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाची आहे. आवडीने गैरपारंपारीय क्षेत्रात काम करते स्वतःच्या अस्तित्वाविषयीच्या तिच्या ठाम भूमिका आहेत या भूमिका स्त्रीवादी वाचनातून तयार झालेल्या आहेत. ".... तर 'मॉडर्न' नव-याला साजेसा औदार्यानं त्यानं मला "एकच खातं काढून त्यात दोघांचे पैसे ठेवू." असं सांगितलं. मग माझ्या मतात झालं की आपलं बंधू वेगळं खातं काढावं, हे मात्र मी चटकन म्हटलं. परत त्यानं नाही. जराशाच आश्चर्यानं "बघून" जा बघित, आणि माझा रेफरन्स दे" असं म्हटलं. मला खूप बरे वाटलं. स्वतंत्र, निर्भीड आणि मिळवती आयुष्यागारखं वाटलं." (२) घना बरोबर तिचे लग्न झालेले असून ही त्याच्या बरोबरचा सगळ्या व्यवस्थित सगळ्या गुरू असतानाही ती, ती एका कादंबरीकाराच्या प्रेमात पडते आणि त्याबरोबर तिला वेळ घालवावा असे वाटते त्यात तिला काहीच गैर वाटत नाही ती तिला मनाची अवस्था वाटते.

"आपण बरोबरच हे बरोबर आहे नाही, असे करायचे नसते, बगैरे विचार माझ्या मनास आले की नाही असे कुणी विचारले तर मी ठाम सांगू नसून मी बरोबरच ते प्रश्न मी कधी स्वतः विचारले नाही, कारण... हे सर्व 'माझा मना' होयच." (१)

अशाप्रकारे ती मनाला प्राधान्य देते.

उर्मिला पंवार यांचे 'शब्द' या काव्येतील 'शब्द' या मुली असतात. सहाय्या खेपेला आपल्याला मुलगीच होणार याची तिला खात्री होते. कारण मगील वेळेस जो त्रास वाळतपणात होतो तसाच यावेळी देखील होत असतो. पाच मुली आहे म्हणून संसारी तिला त्रास देतात. तबरा देखील दुसरे लग्न करण्याची जाहीर भाषा करत असतो. या संकटाला त्रासातून तिला बाहेर पाडायचे असते. या दुःखातून बाहेर पाडण्यासाठीची धडपड सुरू असते त्यावेळी तिला तशी मंथीही चालून येते. त्या मंथीचा उपयोग ती माझ्या मनाची प्रत्येक वेळी घेते. त्यानेच तिच्या मनाची होणारी धावमेल व अपराधीपणाची भावना या कथेतून व्यक्त झाली आहे.

शिवा तेंडुलकर यांच्या 'नवा गडी' या काव्येतील 'मी' ही घटस्फोटीत आहे. अस्मिन्न बरोबर तिचा प्रेमविवाह होतो. तिला एक मनगाही आहे. तिचा आयुष्यात पुन्हा सुरेश येतो दुस-या लग्नासाठी तिच्या मनाची तयारी झालेली नसताना देखील तो तिला लग्न करण्यासाठी तयार करतो. आणि तिने त्याच्या अमेरिकेकडून आलेल्या नवीनगला भेटण्याचा आग्रह करतो ती ही द्विधा मनस्थितीतच त्याच्या घरी जाते. तिला घेऊन जाण्यासाठी सुरेश आल्यापासून व त्याच्या घरी जे प्रसंग घडतात त्यावरून तिला या गोष्टीची जाणीव झाल्याने त्याने ती आपण हा नवा मांडूच नये कारण तिला कुणाच्याही उपकारा खाली जगायचे नाही तसेच आपल्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचा तिला जाऊ द्यायचा नाही. "... उद्या सुरेशने माझा धंदा बंद करायचा, हट्टूच धरला तर माझी आणि दिपूची आर्थिक जबाबदारीही त्याच्यावरच. हट्टाला घेऊन पोटागी आणि दिपूचा खर्च नाकारला मी. कारण माझी आर्थिक बाजू बरी होती. कुणाच्या उपकारावर मला जगायचे नव्हते. सुरेशशी लग्न झाल्यावर धंदा बंद करून जगायचे ते त्याच्या उपकारावरच ना?" (२)

मेघना पेठे यांच्या 'कॉलनी' या काव्येतील 'मी' एकटीच राहाते. ती दिसायला सुंदर नाही. निःसंकोचपणे ती मनाच्या - शरीराच्या गरजा मान्य करते. "... इतक्या वर्षांत कित्येक ओळखीच्या आणि अनोळखी लोकांविषयी - अगदी कंडक्टर - प्लंबर पासून ते कादंबरीतल्या पात्रांपर्यंत मला वेगवेगळ्या उत्कटतेच आणि वेगवेगळ्या तालमण्दिच आकर्षण वाटून गेलं होतं. अपरिहार्य नैसर्गिकतेनं. मनाचं कौमार्य बगैरे काही माझ्यात नव्हतं. शरीराचं होतं, तेही नाडलाज म्हणून. "स्त्रीला ही पुरुषाप्रमाणे शरीराची गरज आहे. तिला ही कोणत्याही पाशाच न अडकता ही गरज पूर्ण करावी वाटते. ती ही गरज नेहमीच विषयीच्या आकर्षणातून व्यक्त केली आहे. या बरोबरच एकटेपणाचे दुःखही व्यक्त केले आहे.

कंपालेखिकांच्या स्त्रीप्रतिमा ठळक वैशिष्ट्ये :

१. उच्च शिक्षित स्त्रीप्रतिमा.
२. द्विधा मनस्थिती दिसून येते.
३. स्वावलंबी तसेच, निर्भय
४. लग्न व्यवस्था, वैधव्य, घटस्फोट याकडे बघण्याचा स्वतंत्र दृष्टिकोन
५. लग्नसंस्थेसंबंधीची बंडखोरी भूमिका

१. 'साहित्यिक व्यक्ति'चे संकल्प
२. साहित्यिक व्यक्तिचे भूमिका आणि भूमिका
३. साहित्यिक व्यक्तिचे भूमिका आणि भूमिका
४. साहित्यिक व्यक्तिचे भूमिका आणि भूमिका
५. साहित्यिक व्यक्तिचे भूमिका आणि भूमिका

संदर्भ :

१. साहित्यिक व्यक्ति, प्रस्तावना, निधी कथा, आवृत्ती विमर्श ऑगस्ट २००९, पृ. १, राजेश प्रकाशन, पुणे
२. साहित्यिक व्यक्ति, साहित्यिक व्यक्ति, आवृत्ती २००९, पृ. १८३, साहित्य प्रकाशन, कोल्हापूर
३. साहित्यिक व्यक्ति, साहित्यिक व्यक्ति, आवृत्ती विमर्श ऑगस्ट २००९, पृ. ३, राजेश प्रकाशन, पुणे
४. उनि पृ १३८
५. उनि पृ १४१
६. उनि पृ १४३
७. उनि पृ १४३

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277-5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

Volume - 02, Issue - 1,
January - March - 2020
English Part - II /
Marathi Part - II /
Hindi

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.200
www.ajanta.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	धक्कलगाव्यातील प्राचीन भिंबांचे उत्तरेय आणि शिवात विकास : एक संक्षिप्त Dr. Shwetambari Kanakdande	१-६
२	'उपहा दस्वा' आत्मकथेतील पर्यावरण डॉ. विठ्ठल केवारी	७-१०
३	राष्ट्रसत्ता हुज्जतीला महाराज बाळासाहेब सापरीतीतील पर्यावरणीय जाणीव प्रा. कैलास कळकटे	११-१५
४	पर्यावरण आणि सामाजिक समस्या प्रा. कांबळे रावसाहेब हरिबा	१६-२०
५	इतिहास आणि पर्यावरणातील पर्यावरण प्रा. लक्ष्मण नारायण घोईर	२१-२४
६	मुंबई शहरातील मिठी नदीच्या पुराची कारणे, त्याचे परिणाम आणि पुरव्यवस्थापन : एक भौगोलिक अभ्यास प्रा. विशाल संपत भोसले	२५-३३
७	१९८० नंतरच्या कवितेतून चित्रित झालेले नैसर्गिक, सांस्कृतिक पर्यावरण - एक शोध सहा. प्रा. राजश्री प्रदीप कदम	३४-३९
८	बदलत्या पर्यावरणाचे आदिवासी कथा साहित्यातून झालेले चित्रण प्रा. डॉ. सोमनाथ महादेव दडस	४०-४६
९	भारतातील पर्यावरण चळवळ एक अभ्यास डॉ. ज्योती अरविंद पोटे	४७-६०
१०	आधुनिक युद्धतंत्र नागरी संरक्षण प्रा. गणेश धर्मा थोरत	६१-६७
११	पर्यावरणाविषयी अपुरी सामाजिक जागृती प्रा. डॉ. सुनिलदत्त एस. गवरे	६८-७१
१२	भौगोलिक पर्यावरणातील संदर्भ आणि कविता : अर्थ आणि अन्वयार्थ (यशवंत मनोहरांच्या 'केशवसुत' कवितेसंदर्भात) डॉ. संदीपान श्रीमंत नवगिरे	७२-७६
१३	पर्यावरणाच्या जनजागृती मधील प्रसार माध्यमाची भूमिका प्रफुल इंगोले	७७-७९
१४	बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारी कादंबरी : पाचोळा प्रा. भारती घोलप	८०-८४
१५	जलसंवर्धनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान प्रा. सरोज आगबाले	८५-८७

३. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या ग्रामगीतेतील पर्यावरणीय जाणीवा

प्रा. कैलास कळकटे

भारती विभागप्रमुख, जीवनदीप शैक्षणिक संस्था संनलित, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, खर्दी,
ता. शहापूर, जि. ठाणे.

प्रस्तावना

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी खेडे स्वयंपूर्ण व्हायला पाहिजे. या तत्त्वज्ञानाने ग्राम
सोझ ग्रामसुधारणेची चळवळ हाती घेतली. त्यासाठी ते खेड्यापाड्यांतून फिरत असे व ग्रामसुधारणेसाठी प्रयत्न
करत करत असे. त्यावेळी त्यांना एक जाणीव झाली की, ग्राम सुधारणेसाठी कायम स्वरूपी मार्गदर्शनाची आवश्यकता
आहे. त्यासाठी मग त्यांनी विदर्भातील मोझरी येथे आश्रम काढला. तिथे स्वयंसेवक तयार करून त्यांना
खेड्यापाड्यात पाठविल्या जात असे. व त्यातून पुढे ग्रामगीता या ग्रंथाची निर्मिती झाली आहे.

ग्रामगीता या ग्रंथात ४१ अध्याय आहेत आठपंचकामध्ये विभागणी केलेली आहे. ग्रामाची संपूर्ण सुधारणा
करायची असल्याने ग्रामीण जीवनातील सगळ्या विषयांना त्यात स्पर्श केला आहे. हे आठ पंचक पुढीलप्रमाणे

- १) सद्धर्ममंथन पंचक
- २) लोकवशीकरण पंचक
- ३) ग्रामनिर्माण पंचक
- ४) दृष्टिपरिवर्तन पंचक
- ५) संस्कारशोधन पंचक
- ६) प्रेमधर्मस्थापना पंचक
- ७) देवत्वसाधन पंचक
- ८) आदर्श जीवन पंचक

थोडक्यात खेड्यात जन्म घेतल्यापासून ते मृत्यू होईपर्यंतच्या सगळ्या बाबींचा विचार या ग्रंथात करण्यात
आलेला आहे.

या ग्रंथाच्या निर्मितीमागे तुकडोजी महाराजांची तळमळ दिसून येते

अरे ! उठा उठा श्रीमंतांनो ! अधिका-यांनो ! पंडितांनो !

सुशिक्षितांनो ! साधुसंतांनो ! हाक आली क्रांतीची ॥१॥

गावा गावासि जागवा । भेदभाव हा समूळ मिटवा ॥

उजळा ग्रामोन्नतीचा दिवा । तुकड्या म्हणे ॥२॥

या दोन ओळीतून ग्रामगीताचा उद्देश व सार आपल्या लक्षात येतो.

पर्यावरणीय जाणीवा

पर्यावरणीय जाणीवाच्या अगोव सतसाहत्याचा शोध घेताना परिस्थितीविज्ञान ही संकल्पना कितावले म्हात्वाचे थरले परिस्थितीविज्ञान (Ecology) ही संज्ञा सर्वप्रथम जर्मन प्राणीशास्त्रज्ञ हे एच हेकेल यांनी प्रत्येका परिसर वाचना परस्पर संबंधाच्या अगोवच्या जीवविज्ञानाच्या शाखेसाठी वापरली ही संकल्पना प्रकटपुनी आहे. तरीच वा संकल्पनेच्या अंतर्गत असणारी विधिवास (इकोसिस्टिम) ही संकल्पना ही म्हात्वा आहे. विधिवास म्हणजे पाणिमात्रांचा निवास ज्या सजीव - निर्जीव नैसर्गिक पर्यावरणात असतो, तो निवास पर्यावरणीय विधिवासाचा परिणाम त्यातील सर्वच सजीवांवर होत असतो त्याचप्रमाणे सजीवांचा परिणाम पर्यावरणावर होत असतो. " याबाबतीत रा. ग जाधव यांनी ' पर्यावरणीय प्रबोधन आणि साहित्य ' या म्हात्वा विल्लत माडणी केली आहे. परिस्थितीविज्ञान या संकल्पनेविषयी ते म्हणतात " परिस्थितीविज्ञान हे मानव पर्यावरणावर व पर्यावरणाबाधक वर्तनाच्या समस्यांना नेमकेपणाने शोधणारे व त्यातून निराकरणाने उदरचिणारे शास्त्र आहे. मानसाचे स्वास्थ्य व आरोग्य टिकावे, अन्न व ऊर्जा यांचे मानवोपकारक असे पर्यावरण एक निर्वैधपणे घालत राहावे व सृष्टीजातीतील सजीव - निर्जीव संबंधाला व अधिवासाला समतोलपणा प्राप्त वानाठी परिस्थिती विज्ञानाचा खूप मोठा उपयोग आहे. " (२)

यातूनच पुढील कालखंडात ' सांस्कृतिक पर्यावरण ' ही संकल्पना उदयास आली. ही संकल्पना मुळात व त्याचा नैसर्गिक परिसर किंवा अधिवास यांच्या एकात्मेवर अधिष्ठित आहे. परस्परांच्या अस्तित्वाला ठरणारे जीवशास्त्रीय नाते या संकल्पनेत गृहीत धरले आहे. " मानवी समाज, संस्कृती आणि पर्यावरण परस्पर संबंधातील एकात्मता, परस्परबध्दता, सारभूत संस्कृतीविशेष आणि आदानप्रदान पध्दती इत्यादी महत्वाच्या व अर्थपूर्ण आहेत. त्या तशा आहेत, असे मानूनच पुढे जाणे, अधिक संशोधन करणे व सात पर्यावरणाची संकल्पना क्रमशः विशद करत जाणे, एवढेच आपल्या हाती आहे. " (३) सांस्कृतिक पर्यावरण संकल्पनेत मानवी समाज, संस्कृती आणि पर्यावरण यांच्या परस्पर संबंधातील एकात्मतेवर भर देण्यात आहे.

ग्रामगीतेतील पर्यावरणीय जाणीवा

ग्रामगीतेमध्ये स्वतंत्रपणे पर्यावरणीय जाणीवा व्यक्त झालेल्या नाहीत. ग्रामसुधारणेसाठी त्यांनी केलेला आहे. त्यामाध्यामातून सुट्यासुट्या स्वरूपात या जाणीवा आढळून येतात.

मात्र शेतकरी मोठ्याप्रमाणात उत्पादन घेण्यासाठी रासायनिक खतांचा वापर करत आहे. त्यामुळे अनेक रोग पीकधार प्रकट आहे. शेतीच्या उत्पादनापेक्षा जास्त खर्च हा शेतीमालाच्या उत्पादनावर होत आहे आणि त्यातील २० टक्के खर्च रासायनिक खते व औषधी खर्चावर होत आहे. त्यामुळे जमीनीचा कस देखील कमी होत आहे. पण यावर तुकडोजी महाराजांनी अमोघरच मार्ग सांगितलेला आहे.

नोव-या करोली जाळिती | ते महालाभास आचयती |
 शेणात आहे लहजीची वसती | धर्माग्रंथीहि वचन ऐसी ||६६||
 म्हणोनि सर्व गावाचे मलमूत्र | जमवोनि झाकाचे जाणोनि तंत्र |
 त्याने गावाची जमीन सर्वत्र | खतवोनि द्यावी || ६७||
 याने दूर होईल घाण | थांबेल रोगराईचे नुकसान |
 आणि पिकेल अधिक धान्य | अनेक लाभ एकामाजी ||६८||

(अध्याय ११)^(४)

शेणखताचा वापर करून आपण अधिक पीककसे घेऊ शकतो हे वरील ओळीतून दिसून येते. घराच्या समोर परसबाग असणे किती गरजेचे आहे हे शासनाच्या आज लक्षात आले त्यामुळे वेगवेगळ्या काळांमध्ये परसबागेचा उपक्रम राबविल्या जात आहे. तसेच आलिकडच्या काळात प्रत्येक घरासमोर एक तरी झाड असले पाहिजे यासाठी प्रयत्न केल्या जात आहे. पण ग्रामगीतेतील ग्रामनिर्माण पंचकाच्या ग्रामनिर्माणकला या तिस-या भागात ग्रामाची रचना कशी असावी या संदर्भात सविस्तर मार्गदर्शन केलेले आहे. व त्यामध्ये गावात झाडे कशी लावावी या संदर्भात मार्गदर्शन करताना ते म्हणतात.

झाडे दिसती ओळीबद्ध | सरळ सुंदर, हिरवी शुद्ध |
 घरमालकचि करी खुद्द काम आपुल्या हातांनी ||४२||
 घराभोवती वाग केली | सांडपाण्यावर झाडे याढली |
 फळाफुलांची रोपे वेळी | भाजीपाला नित्याचा ||४३||

(अध्याय १३)^(५)

एका अहवालाप्रमाणे दरवर्षी जवळपास ३० टक्के जंगल हे वेगवेगळ्या प्रकारच्या आगीमुळे नष्ट होत आहेत. त्यातही प्रामुख्याने शेतीकामाच्या संदर्भात ज्या आगी लावल्या जात आहे त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होत आहे. ते जर होऊ याचे नसेल तर का काळजी घेतली पाहिजे व सेवेली जंगल नष्ट होऊ नये यासाठी.

महाराष्ट्र शासन, न्याय विभाग, मुंबई

महाराष्ट्र शासन, न्याय विभाग, मुंबई
मुंबई, दि. ११/०१/२०१८

(अ.सं. ११/१८)

महाराष्ट्र शासन, न्याय विभाग, मुंबई
मुंबई, दि. ११/०१/२०१८

महाराष्ट्र शासन, न्याय विभाग, मुंबई
मुंबई, दि. ११/०१/२०१८

समाप्त

महाराष्ट्र शासन, न्याय विभाग, मुंबई
मुंबई, दि. ११/०१/२०१८

नावाहून जरी धार्मिक वाटत असली व ओवी या रचनाप्रकारात लिहिलेली असलेली तरी ती तिचे स्वरूप धार्मिक नाही तर सामाजिक आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्याच शब्दात सांगायचे झाल्यास

गामगीता नव्हे पारायणासी।

वाचता वाट दावी जनासी।

समूळ बदलवी जीवनासी।

मनी घेता अर्थ तिचा।

संदर्भसूची

१. जाधव रा.ग. पर्यावरणीय प्रबोधन आणि मराठी कविता पृ ३७७, मराठी कविता परंपरा आणि दर्शन (संपा. रविंद्र शोभणे), विजय प्रकाशन नागपूर, प.आ २००६
२. जाधव रा.ग. पर्यावरणीय प्रबोधन आणि साहित्य, पृ १३
३. तत्रैव पृ ९१
४. संपा माधव राजगुरु, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचित गामगीता, पृ १३२, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम मंडळ, मुंबई, पुनर्मुद्रण २००३
५. तत्रैव पृ १४०
६. तत्रैव पृ १४३
७. तत्रैव पृ १६०-६१

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - I,
January - March - 2020
English Part - II /
Marathi Part - II /
Hindi

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - I

January - March - 2020

ENGLISH PART - II / MARATHI PART - II / HINDI

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - II ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	मराठावाङ्मयातील ग्रामीण स्त्रियांचे आरोग्य आणि शाश्वत विकास: एक सर्वेक्षण Dr. Shwetambari Kanakdande	१-६
२	'उघडा दरवाजा' आत्मकथेतील पर्यावरण डॉ. विठ्ठल केदारी	७-१०
३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या ग्रामगीतेतील पर्यावरणीय जाणीवा प्रा. कैलास कळकटे	११-१५
४	पर्यावरण आणि सामाजिक समस्या प्रा. कांबळे रावसाहेब हरिबा	१६-२०
५	इतिहास आणि पर्यटनातील पर्यावरण प्रा. लक्ष्मण नारायण भोईर	२१-२४
६	मुंबई शहरातील मिठी नदीच्या पुराची कारणे, त्याचे परिणाम आणि पुरव्यवस्थापन : एक भौगोलिक अभ्यास प्रा. विशाल संपत भोसले	२५-३३
७	१९८० नंतरच्या कवितेतून चित्रित झालेले नैसर्गिक, सांस्कृतिक पर्यावरण - एक शोध सहा. प्रा. राजश्री प्रदीप कदम	३४-३९
८	बदलत्या पर्यावरणाचे आदिवासी कथा साहित्यातून झालेले चित्रण प्रा. डॉ. सोमनाथ महादेव दडस	४०-४६
९	भारतातील पर्यावरण चळवळ एक अभ्यास डॉ. ज्योती अरविंद पोटे	४७-६०
१०	आधुनिक युद्धतंत्र नागरी संरक्षण प्रा. गणेश धर्मा धोरात	६१-६७
११	पर्यावरणाविषयी अपुरी सामाजिक जागृती प्रा. डॉ. सुनिलदत्त एस. गवरे	६८-७१
१२	भौगोलिक पर्यावरणातील संदर्भ आणि कविता : अर्थ आणि अन्वयार्थ (यशवंत मनोहरांच्या 'केशवसुत' कवितेसंदर्भात) डॉ. संदीपान श्रीमंत नवगिरे	७२-७६
१३	पर्यावरणाच्या जनजागृती मधील प्रसार माध्यमाची भूमिका प्रफुल्ल इंगोले	७७-७९
१४	बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारी कादंबरी : पाचोळा प्रा. भारती धोलप	८०-८४
१५	जलसंवर्धनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान प्रा. सरोज आगवाले	८५-८७

६. मुंबई शहरातील मिठी नदीच्या पुराची कारणे, त्याचे परिणाम आणि पुरव्यवस्थापन : एक भौगोलिक अभ्यास

प्रा. विशाल संपत भोसले

जिवणदीप शैक्षणिक संस्था संचालित कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, खर्डी, ता. शहापूर, जि. ठाणे.

प्रस्तावना

मुंबई महाराष्ट्र राज्याची राजधानी आणि देशाची आर्थिक राजधानी होय. जगातील विकसीत शहरांमध्ये मुंबईचा समावेश होतो. देशाच्या आर्थिक उत्पन्नात मुंबईचा फार मोठा वाटा आहे. व्यापार व उद्योग धंद्याचे केंद्र म्हणून शहरास महत्व आहे. परिणामी शहराचा विकास मोठ्या प्रमाणावर झालेला आढळतो.

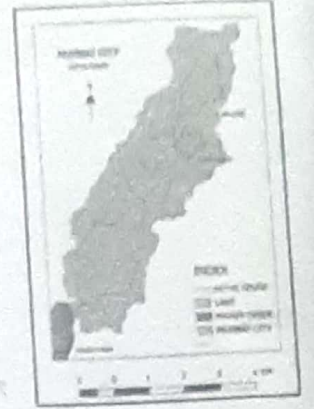
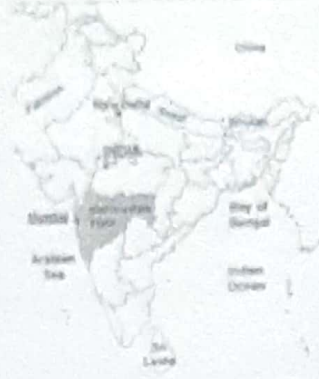
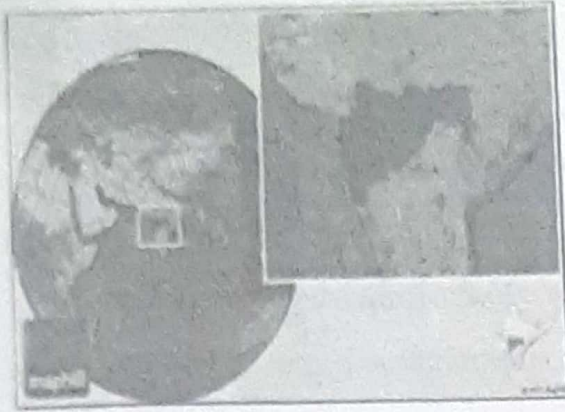
जगातील इतर अनेक विकसित शहरांप्रमाणे मुंबईतही रोजगार व्यापाराच्या निमीत्ताने लोकांचे स्थलांतर वाढत चालले आहे. परिणामी जागेची टंचाई निर्माण होऊन शहराचा अनियोजित विस्तार होत चालला आहे. वाढती लोकसंख्या, जागेची टंचाई, प्रदूषण, प्राथमिक सोई-सुविधांवर वाढत जाणारा ताण या सारख्या समस्यांनी मुंबई शहराला ग्रासले आहे. अशातच अलीकडे दर वर्षी मुंबईतील मिठी नदीला येणाऱ्या पुरामुळे शहरातील बराच मोठा भाग जलमय होऊन जन-जिवन विस्कळीत होते व शहराच्या समस्येत अधिकच वाढ होते. तथापी याचा परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवरही होतो. त्यामुळे या नदीला वारंवार येणाऱ्या पुराची कारणे शोधणे व त्यावर उपयोजन करणे महत्वाचे ठरते.

सदर प्रबंधात मुंबईतील मिठी नदी, या नदीचे महत्व, मिठी नदीच्या पुराची समस्या व त्याचे परिणाम या संदर्भात अध्ययन करून मुंबई शहराला भेडसावणाऱ्या या मिठी नदीच्या पुराच्या समस्येवर उपाय-योजना सुचवीण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अभ्यास क्षेत्र

मुंबई दक्षिण भारतातील महाराष्ट्र राज्यातील सर्वात मोठे शहर. अरबी समुद्राच्या किनाऱ्यावरील या नैसर्गिक बंदराचे स्थान $18^{\circ} 44'$ ते $19^{\circ} 15'$ उत्तर अक्षांश आणि पूर्व $72^{\circ} 15'$ ते 73° पूर्व रेखांशाच्या दरम्यान आहे. सात बेटांचे मिळून मुंबई शहराची निर्मिती झालेली आहे. यात वसई, धारावी, सालसेट, कुलाबा, टांम्बे, एलिफंटा या बेटांचा समावेश होतो.

MITHI RIVER LOCATION MAP

मुंबई शहराचे एकूण क्षेत्रफळ घर्ष चौ. की. मी. आहे. शहराच्या पूर्वेला सह्याद्रीच्या पर्वतरांगा व पश्चिमेला अरबी समुद्र आहे. पश्चिम आशिया व पूर्व आशिया यांच्या दरम्यान मुंबई शहराची स्थिती मध्यवर्ती ठिकाण, म्हणूनच मुंबईला भारताचे प्रवेशद्वार म्हटले जाते. शहराच्या दक्षिणेला कोकण विभाग व उत्तरेला गुजरातचा भाग आहे. राजस्थानच्या दक्षिण भागापासून उत्तर कर्नाटक पर्यंत व गुजरात पासून मध्य प्रदेशापर्यंत मुंबईचे प्रभाव क्षेत्र आहे.

मुंबई शहरात सागर सानिध्यामुळे उष्ण दमट हवामान आढळते. सरासरी पर्जन्यमान सुमारे घळ ते घळ से.मी. पर्यंत आढळते. आज शहराची लोकसंख्या ही २३,०५६,७३१ इतकी वाढली असून यात दररोज भर पडत आहे. प्रादेशिक दृष्ट्य फोर्ट, मलबारहिल व माझगाव, उत्तर पश्चिम व पूर्वेकडील उपनगर आणि नवीमुंबई अशा चार विभागात मुंबईचे विभाजन करता येते.

उद्दिष्टे

१. पूर संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. मुंबईतील मिठी नदी व तिचे मुंबईच्या दृष्टिकोनातून महत्व विषद करणे.
३. मिठी नदीला वारंवार येणाऱ्या पुराची कारणे व त्याचे परिणाम अभ्यासणे.
४. मिठी नदीच्या पुराच्या समस्येवर उपाय योजना सुचवणे.

गृहीतके

१. मुंबई शहरास मिठी नदीच्या पुराचा धोका आहे.

२. मुंबईतील मिठी नदीच्या जलावे व्यवस्थापन केल्यास वारंवार येणाऱ्या पुरावर नियंत्रण मिळवता येऊ शकते.

संशोधन पद्धती

संदर्भ प्रबंधा करिता प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाच्या माहितीचा आधार घेतला आहे. विविध पुस्तके, वृत्तपत्रे, मासिके, सरकारी अहवाल, लोकांच्या मुलाखती, अनुभव यांचा माहिती मिळवण्यासाठी अवलंब केला आहे. तसेच संगणक आधारित नकाशाशास्त्रीय तंत्रे, आलेख व नकाशे यांचा देखील वापर केला गेलेला आहे. शिवाय विविध संकेतस्थळावरील माहितीचाहि स्त्रोत्र म्हणून उपयोग केला आहे.

विषय विवेचन

मुंबई ही देशाच्या आर्थिक राजधानीचे ठिकाण असल्याने या शहरावर आपत्ती आल्यावर त्याचा परिणाम संपूर्ण देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर होतो. म्हणूनच मुंबई शहराशी संबंधित नैसर्गिक वा मानव निर्मित आपत्तीचे अध्ययन करणे आवश्यक ठरते. मुंबईच्या मीठी नदीला वारंवार येणाऱ्या पुरा सभस्येचा अभ्यास करण्याआधी पुर ही संकल्पना समजून घेणे आवश्यक आहे.

पुर-संकल्पना

"पावसाळ्यात जास्त पर्जन्यामुळे किंवा उन्हाळ्यात वर्षा वितळल्याने नदी पात्रात धमालेपेक्षा पेक्षा पाण्याची पातळी अधिक वाढल्याने जी परिस्थिती निर्माण होते, तिला पुर परिस्थिती असे म्हणतात." हेच प्रमाण सातत्याने अधिक वाढत जाऊन त्याचे स्वरूप घट्टपुत्र होतं.

पावसाच्या नैसर्गिक पाण्याशिवाय नदीच्या पात्रात समुद्राचे पाणी नदीपात्रात आतवर खोलपर्यंत शिरते त्यामुळे देखील पुर सृष्टी स्थिती निर्माण होते. वाशिंग्टन नदी क्षेत्रातील भूकंप, भुगोलवाली, वादळी पर्जन्य यामुळे पुर परिस्थितीला सामोरे जावे लागते.

मीठी नदी व तिचे महत्त्व

मुंबई शहरातून वाहणाऱ्या मीठी नदीला "माहीम नदी" या नावाने देखील ओळखले जाते, जी सालशेत द्वीपवर स्थित आहे. मुंबई शहरातील विहार व पवई या तलावात अतिरिक्त पाण्याचे प्रमाण वाढले की मीठी नदी प्रवाह वाहू लागतो. त्यामुळे नदीचे स्रोत हे विहार व पवई तलाव आहेत. यावरून ही हंगामी स्वरूपाची नदी असून पावसाळ्यात प्रवाहित होते व शेवटी परिवर्तला अरबी समुद्रात (माहीम खाडीस) जाऊन मिळते. या नदीची सरासरी लांबी सुमारे ५५.५० कि.मी. इतकी आहे. मीठी नदीचा प्रवाह मार्ग हा मुंबई शहरातील

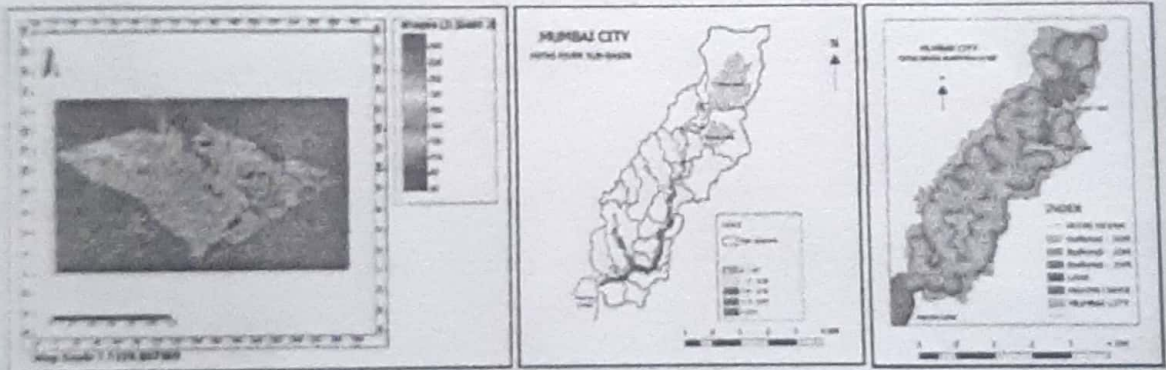
औद्योगिक वसाहततून वाहतो. पुर्व, शाकीवाक, कुर्ल, कलिवा, बांद्रा-कुर्ल संकुल, भागवी आणि माहीम या भागातून वाहत माहीमच्या खाडीत जाऊन पुढे अरबी समुद्रास मिळतो. या नदीची सरासरी रुंदी वरच्या टप्प्यात १ मीटर, मधल्या टप्प्यात २१ मीटर आणि खालच्या टप्प्यात सुमारे ७० मीटर पर्यंत आहे.

मिठी नदीस पुर्व शहराच्या दृष्टीने फार महत्वाचे स्थान आहे. शहरातील अतिरिक्त जल नैसर्गिकरित्या बाहेर पोहचवण्याचे काम या नदियेकडे होते. परिणामी शहरात पाणी जमा न होता जलजण्य परिस्थिती निर्माण होत नाही. परंतु पुर्व शहराचे संरक्षण करणार्या या नदीस अलीकडील काळात वारंवार पूर येण्याने ही नदी चर्चेचा मोठा विषय बनली आहे. त्यामुळे मिठी नदीच्या या परिस्थितीस कारणीभूत ठरणार्या घटकांचा सखोल अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते.

मीठी नदीच्या पुर्वी समस्या - कारणे व परिणाम

पुर्वीचे नैसर्गिक सुरक्षा कवच असणार्या मीठी नदीला वारंवार येणारे पूर व त्यामुळे होणारी जीवित व वित्त हानी यामुळे मीठी नदी चर्चेचा मोठा विषय बनली आहे. २६ जुलै २००५ व २००६ मध्ये या नदीस आलेल्या महापुरामुळे झालेली हानी ही विसारण्यासारखी नाही. परंतु या मागील कारणे शोधण्याचा प्रयत्न केला असता काही शक्कादायक सत्य पुढे आलेली आहेत. आतिपर्जन्य व प्रतिकूल हवामान अशा नैसर्गिक कारणांपेक्षा मानवनिर्मित कारणे या परिस्थितीस अधिक जबाबदार असल्याचे आढळते. मुळात मीठी नदी हा नाला नसून एक नदी आहे या गोष्टीचाच विसर पडलेला दिसतो.

Morphology and Sub-Basin Map of Mithi River

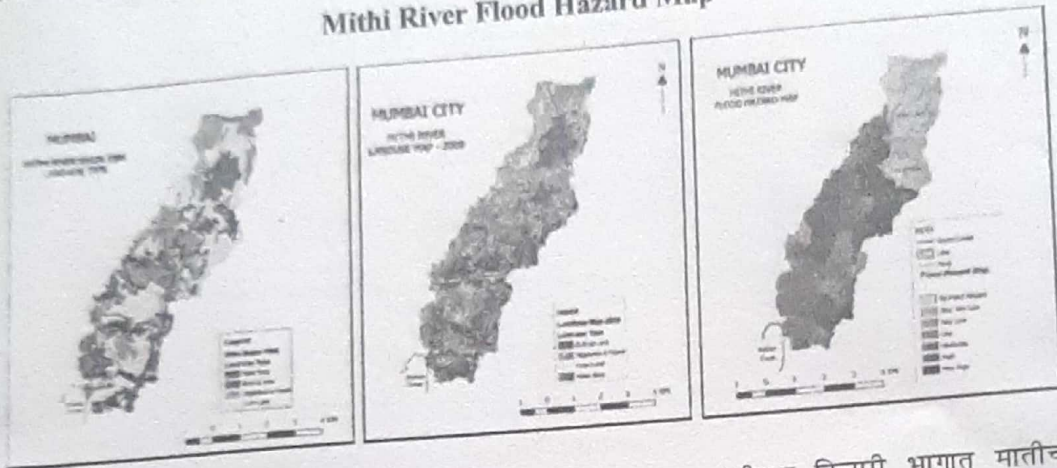
गेल्या अनेक दशकांपासून मुंबई शहराचा वाढत जाणारा विकास व विस्तार याचा परिणाम मिठी नदीप्रवाहावर झालेला आहे. मीठी नदीचा प्रवाहमार्ग निवासी व आद्योगिक प्रदेशातून वाहत जातो व शेवटी माहीम खाडीजवळ अरबी समुद्रास जाऊन मिळतो. या दर्म्यान शहरातील सर्व प्रकारचे सांडपाणी आणि औद्योगिक पाणी या नदीत सोडले जाते. तसेच सेव्हेज सुद्धा या नदीतच सोडले जात असल्याने ही नदी मोठ्या

प्रमाणानुसार प्रदूषित झालेली आहे. नदी पात्रात जलपणी व इतर जालीय वनस्पतीचे आच्छादन निर्माण झालेले आहे. यामुळे पाणी पूर्णतः दूषित झालेले आहे.

मीठी नदीची पात्र मर्यादा पाहता असे लक्षात येते, की कित्येक वर्षे या नदीतील गाळ काढला गेलेला नाही. या उलट सर्व प्रकारचा कचरा या नदी प्रदेशात टाकला गेलेला आहे. परिणामी पावसाळ्यात नदी प्रवाहात अडथळे निर्माण होऊन पुर सदृश्य परिस्थिती निर्माण होते.

Mithi River Flood Hazard Map

मुंबई शहराची वाढती जागेची टंचाई कमी करण्याकरीता या नदीच्या किनारी भागात मातीची भर टाकून नदीचे पात्र अरुंद करण्यात आले व मोठी मोठी औद्योगिक संकुले, इमारती उभारल्या गेल्या. त्यामुळे नदीचे मूळ पात्र संकुचित होऊन अरुंद झाले आहे. परिणामी नदीच्या खोऱ्यात पाणी मावत नाही व पूर परिस्थिती निर्माण होते.

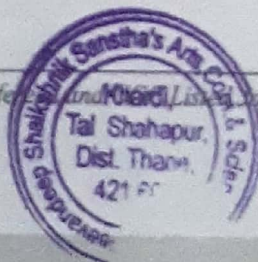
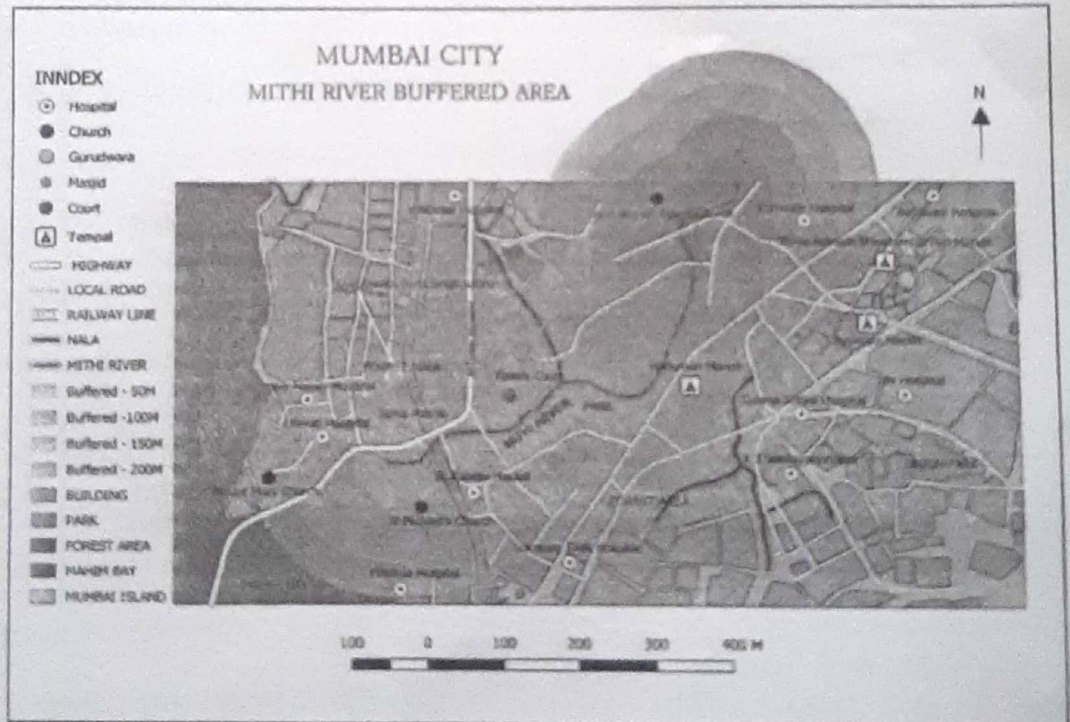
मीठी नदीच्या प्रवाह मार्गात अनेक ठिकाणी बदल करण्यात आलेले आहेत. नदीच्या प्रवाह मार्गास अनेक ठिकाणी काटकोनात वळणे दिलेली आहेत. परिणामी नदीप्रवाहात अनेक अडथळे निर्माण झालेले आहेत.

मीठी नदीच्या मुख्य प्रवाहाला के-पूर्व विभागातील श्रद्धानंद, लेलेवाडी, ओबेरॉय आणि कृष्णा नगर तर एल विभागातील जरीमरी आणि एच-पूर्व विभागातील वाकोला हे नाले येउन मिळतात. या नाल्यालागत आणि मीठीच्या पात्रालागत असणाऱ्या निवासी वसाहती आणि औद्योगिक वसाहती मार्फत मोठ्या प्रमाणात घनकचरा आणि सांडपाणी नादित सोडले जाते. परिणामी मीठीच्या प्रदूषणात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. नदीच्या प्रवाह मार्गात अडथळे निर्माण झाल्यामुळे नदीपात्र उथळ व अरुंद बनले आहे. याचा परिणाम म्हणून पाण्याचे प्रमाण थोडे जरी वाढले तरी ते नदी पात्रातून बाहेर पसरण्यास सुरुवात होते.

सन २००५ व २००६ मध्ये निर्माण झालेल्या पूर परिस्थिती मुळे मीठी नदी व या नदीची झालेली दुरावस्था समोर आली. अशा परिस्थितीमुळे मुंबईचे अनेक सखल भाग जलमय होऊन जनजीवन विस्कळित होते. मोठ्या प्रमाणावर जीवित व वित्त हानी होते. शहरात प्रदूषण व रोगराई वाढते. दैनंदिन जीवन, आर्थिक व्यवहार, व्यापार ठप्प होतात. खाजगी व सार्वजनीक मालमतेचे नुकसान होते. रस्ते वाहतूक, रेल्वे वाहतूक पूर्णतः विस्कळित होऊन ठप्प होते. हवाई वाहतुकीवरही दूरगामी परिणाम होतो. दळण-वळण व संदेशवहन व्यवस्था विस्कळित होते. अंधेरी, दहिसर, गोरेगाव, मालाड, सांताक्रुझ, चेंबूर, बरळी, परेल, दादर, माटुंगा यासारख्या महत्वाच्या ठिकाणी पाणी साचून सामान्य नागरिकांना नाहक त्रास सहन करावा लागतो. इमारतींचे तळमजले, झोपडपट्टे, व्यापारी बाजारपेठा यात पाणी शिरून मोठी वित्त हानी होते. परिणामी देशाची आर्थिक राजधानी म्हणून ओळखली जाणारी मुंबई पूर्णतः ठप्प होते.

मुंबईतील प्रमुख पूरग्रस्त क्षेत्र

मुंबई शहराला भेडसावणारी मिठी नदीच्या पुराची समस्या ही शहरातील विविध भागात एकसारख्या प्रमाणात अढळत नाही. साधारणतः मुंबई शहराच्या भूप्रदेशाचा उतार उत्तरेकडून दक्षिणेकडे आहे, त्यामुळे नदीप्रवाह हा उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वाहत जाऊन अरबी समुद्रास जाऊन मिळतो.

१. मुंबई शहराच्या उत्तर भागात पुराचा परिणाम फारसा होताना आढळत नाही. पर्वई व विहार तलावांच्या परिसरात पुराचा परिणाम कमी प्रमाणात होतो. मात्र मध्य मुंबई परिसरात अनेक ठिकाणी सखल प्रदेश असल्याने येथे पुराचा जास्त परिणाम होतो. हिंदमाता, सायन, साकीनाका, कुलाबा, माटुंगा, कुर्ला, अंधेरी, सांताक्रूझ, कलिना, बांद्रा, कुर्ला-संकुल, धारावी या सारख्या सखल भूभागाच्या प्रदेशात मोठ्या प्रमाणावर पुराच्या पाण्याचा परिणाम होतो. दरवर्षी हे भूभाग पाण्याखाली जातात व मोठेच प्रमाणावर जनजीवन विस्कळीत होते.
२. शहराच्या समुद्र किनारी भागात देखील पूर आपत्तीचा मोठा परिणाम होताना आढळतो. नदीचा प्रवाह या ठिकाणी अरबी समुद्रात मिळतो परंतु अनेक मानवनिर्मित इमारती, संकुल वा इतर घटकांनी येथे नदीचा प्रवाहमार्ग संकुचित झालेला आहे. परिणामी पुराचा मोठा फटका प्रदेशास बसतो. तसेच अति वृष्टीच्या काळात समुद्रातील पाणी उलटे नदी पात्रातून शहरात शिरते व परिस्थिती आणखीनच बिघडते.

मिठी नदीच्या पुराचे व्यवस्थापन

१. मुंबईच्या मिठी नदीला येणारा पूर ही निसर्गनिर्मित कमी व मानवी हस्तक्षेपामुळे निर्माण झालेली जास्त समस्या आहे. या आपत्तीचे व्यवस्थापन करण्याकरिता मिठी नदी व नदीलगतच्या प्रदेशाची परिस्थिती बदलने गरजेचे आहे. किणार्या लगत उभारलेली अनधिकृत बांधकामे, झोपडपट्ट्या नाहीश्या करून नदीपात्र पूर्ववत केले पाहिजे. जेणेकरून नदी प्रवाह सुरळीत प्रवाहित होईल.
२. सामान्यतः मिठी नदीच्या पुराच्या व्यवस्थापणेकरिता पुढील मार्ग सुचविता येतील
३. मिठी नदीच्या प्रवाहपात्रातील गाळ व कचरा स्वच्छ करून पात्र पूर्ववत केल्याने नदीची जलधारणा क्षमता वाढेल.
४. मिठी नदीच्या दोन्ही किनारी भागात संरक्षण तट भिंती बांधल्यास पुराचा प्रभाव कमी होऊ शकतो.
५. मिठी नदीच्या किनारी भागातील अनधिकृत बांधकामे, झोपडपट्ट्या हटवल्यास होणारे प्रदूषण आणि जीवित व वित्त हानी टाळता येईल.
६. शहरातील सांडपाणी, टाकाऊ रसायने व इतर पदार्थ नदीत सोडण्यावर बंदी घातली गेली पाहिजे जेणे करून नदीतील जल प्रदूषित होणार नाही.
७. नदी प्रवाहास दिली गेलेली काटकोनी वळणे नाहीशी करून नदी प्रवाह पूर्ववत केला गेला पाहिजे.

८. नदीच्या पात्रातील व किनारी भागातील जलपक्ती, जलीय आच्छादन स्वच्छ करून ते पुन्हा जल होणार नाही याची दक्षता घेतली गेली पाहिजे.
९. मिठी नदीच्या किनारी भागात मोठे वनक्षतीची लागवड केली गेल्यास पर्यावरणासाठी फायदा होऊ शकतो.
१०. मिठी नदीच्या पुराचे अतिरिक्त पाणी साठविण्याच्या उपाययोजना आखल्या गेल्या पाहिजे जेणे करिता हे पाणी तात्पुरत्या स्वरूपात साठवता येऊ शकेल व पुराचा त्रास होणार नाही.
११. मिठी नदीचा प्रवाह स्रोत असलेल्या विहार - पर्वत तलावांची स्वच्छता व जलधारण क्षमता लक्ष केंद्रित केले गेले पाहिजे.
१२. मुंबई व परिसरातील नाले, गटारे यांच्यावरही लक्ष केंद्रित करून वेळोवेळी त्यांची स्वच्छता दुरुस्ती केली गेली पाहिजे.
१३. नदी प्रदूषणास जबाबदार असणाऱ्या उद्योग-कारखान्यांवर दंडात्मक कारवाही व या संदर्भात कायदेशीर तरतुदी केल्या गेल्या पाहिजे.
१४. मिठी नदी जल शुद्धीकरण व व्यवस्थापन या करिता स्वतंत्र समिती व विभाग गठीत केला पाहिजे. आशा प्रकारे मुंबईतील मिठी नदीला येणार पुर हा निसर्गातील मानवी हस्तक्षेपामुळे निर्माण झालेला प्रश्न असून त्यावर मार्ग काढण्यासाठी वरील उपाययोजना राबवता येऊ शकतात.

निष्कर्ष

सदर प्रबंधाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे

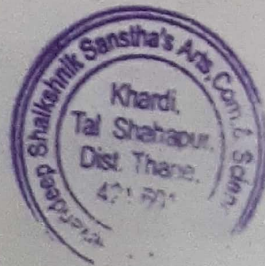
मुंबईच्या मिठी नदीला वारंवार येणारे पुर ही नैसर्गिक आपत्ती कमी व निसर्गातील मानवी हस्तक्षेपामुळे परिणाम जास्त आहे. नदी प्रदेशातील मानवी हस्तक्षेपामुळे ही समस्या निर्माण झालेली आहे. तथापी हस्तक्षेप दूर करून मिठी नदीच्या पुराच्या जलाचे व्यवस्थापन केल्यास हा प्रश्न सोडवता येऊ शकतो. या प्रशासनाबरोबरच सामान्य नागरिकांची भूमिका देखील महत्वाची आहे.

संदर्भ यादी

१. "भारताचा प्रादेशिक भूगोल" : प्रा.पी. चौधरी - प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव
२. "वस्ती भूगोल" : डॉ. विठ्ठल धारपुरे - पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर

संकेतस्थळे

१. [HTTPS://mmrda.maharashtra.gov.in](https://mmrda.maharashtra.gov.in)
२. [HTTPS://maharashtra pollution control board](https://maharashtra pollution control board)
३. [HTTPS://m.youtube.com](https://m.youtube.com)
४. www.ndtv.com
५. www.mcgm.gov.in
६. www.mumbaimirror.indiatimes.com

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	निराश्वार बालकांच्या संशोधनासाठी काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांच्या गोजनाचे विक्रियाक अध्ययन डॉ. संभाजी भाऊराव काळे गितांजली अशोक सरोदे	६९-७२
१४	बदलत्या पर्यावरणाचे, पर्यावरण व्हासाचे आधुनिक मराठी कवितेने घेतलेला वेध : एक अभ्यास प्रा. सुनिलदत्त गोडसे	७३-७५
१५	शाश्वत विकास आणि शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे तनय प्रभाकर भावसार	७६-८३
१६	शालेय पोषण आहार योजनेमुळे पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचा एक अभ्यास वर्षा शेषराव गाडवे	८४-८६
१७	जागतिक युद्धांचा पर्यावरणावर झालेला परिणाम प्रा. यशवंत भालचंद्र खैरनार	८७-९०
१८	पर्यटनामुळे पर्यावरणावर झालेले परिणाम प्रा. देवदास र. आरोलकर	९१-९६
१९	नर्मदा बचाओ आंदोलनाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास सौ. नम्रता अजित भोईर	९७-१०५
२०	पर्यावरण आणि आरोग्य प्रा. संगिता बी. चव्हाणके	१०६-१११
२१	पर्यावरणीय राजनीति डॉ. आर. डी. शिंदे	११२-११८
२२	ग्रामिण विकासात 'नाबार्ड' ची भुमिका: एक आकलन प्रा. भुताळे दत्तात्रय मारोती	११९-१२७
२३	बदलत्या पर्यावरणाचे मराठी कांदबरीतून झालेले चित्रण प्रा. संदीप भागू चपटे	१२८-१३५
२४	पर्यावरणीय नितीशास्त्राच्या अभ्यासाची गरज डॉ. अमन वामन बगाडे	१३६-१३९
२५	बदलत्या पर्यावरणातील मराठी कांदबरी प्रा. डॉ. चिंतामण भोईर	१४०-१४८
२६	बदलते सांस्कृतिक पर्यावरण आणि मराठी कांदबरी डॉ. सिद्धार्थ आगळे	१४९-१५७

२२. ग्रामिण विकासात 'नाबाई'ची भूमिका: एक आकलन

प्रा. भुताळे दत्तात्रय मारोती

समाजशास्त्र विभाग, जीवनदीप महाविद्यालय, खर्डी, शहापूर, जि. ठाणे.

संक्षेप

भारतीय रिझर्व्ह बँकेची स्थापना सन १९३५ मध्ये झाली. तेव्हापासून भारतीय कृषी व्यवसायाला उत्पन्न कर्ज पुरवठा करण्याचे काम या बँकेकडे होते. रिझर्व्ह बँकेने कृषी व ग्रामीण विकासाकरिता पुरवठ्याबाबत केलेले कार्य फार महत्वाचे आहे. यासाठी अनेक योजना रिझर्व्ह बँकेने राबविल्या आहेत. पतपुरवठा करण्यासाठी बँकेने पुढाकार घेउन स्वतंत्र कृषी पतपुरवठा विभाग स्थापन केला. सन १९६३ मध्ये 'कृषी पुनर्वित्त व विकास महामंडळ' स्थापन करण्यात आले. कृषीला दीर्घकालीन पतपुरवठा करणे व पुनर्वित्ताच्या सोयी उपलब्ध करून देणे ही प्रमुख जबाबदारी या महामंडळावर होती. तथापी ग्रामीण पतपुरवठ्याची बेगाने विस्तार होण्याची आवश्यकता रिझर्व्ह बँकेला वाटत होती. त्यामुळे पुढील काळात कृषीच्या विकासाची कल्पना अधिक व्यापक करून ती ग्रामीण विकासाच्या कल्पनेत परिवर्तित करण्यात आली.

ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास करण्याच्या दृष्टीने ग्रामीण पतरचनेत कोणते बदल घडवून आणावेत याचा विचार करण्यासाठी मार्च १९७९ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने श्री.बी.शिवरामन यांच्या अध्यक्षतेखाली कृषी व ग्रामीण विकासासाठी, संस्थापक पतसंस्थेसाठी आढावा समिती स्थापन केली व या समितीला कृषी व ग्रामीण विकासासाठी दिल्या जाणा-या संस्थापक पतपुरवठ्याच्या व्यवस्थेचा आढावा घेण्याचे काम दिले. या समितीच्या मते एकात्मिक ग्रामीण विकासासाठी शेवटच्या स्तरापर्यंत कार्यक्षमतेने कर्ज पुरवठा झाला पाहिजे. ग्रामिण भागातील लोकांना केवळ कृषीसाठी कर्ज देण्यासाठी त्या त्यांच्या इतर गरजा पूर्ण करण्याकरिता कर्ज देऊ शकल्या पाहिजे.

शिवरामन समितीने वरील या सुचनेबरोबरच एकात्मिक ग्रामिण विकासासाठी दिल्या जाणा-या कर्जामधून ज्या समस्या निर्माण होतील. त्या सोडविण्यासाठी आणि ग्रामिण विकासास दिशा देण्यासाठी खादी शिखर संस्था स्थापन करावी म्हणून शिफारस केली होती. भारत सरकारने शिवरामन समितीची शिफारस स्विकारून नाबाई अँक्ट १ डिसेंबर १९८१ मध्ये संसदेत संमत केला व त्यानुसार १२ जुलै १९८२ रोजी राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामिण विकास बँक नाबाई, खंजपवदंस उंदा वित्त हतपबनसजनतम दक त्ततंस समसवचउमदजद्ध ची स्थापना करण्यात आली. ग्रामिण क्षेत्राचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असलेला वित्तपुरवठा करणारी नाबाई ही एकमेव शिखर संस्था आहे. रिझर्व्ह बँक आणि केंद्र सरकार यांच्या सहभागातून नाबाई ची भांडवल उभारणी झाली आहे. या बँकेचे अधिकृत भांडवल ५०० कोटी रुपयांचे होते. तसेच वसूल झालेले भांडवल १०० कोटी रुपयांचे होते. नाबाई भांडवल बाजारातून भांडवल गोळा करते. केंद्रसरकार, रिझर्व्ह बँक, जागतिक बँक व अंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था यांच्याकडून नाबाई भांडवल प्राप्त होते.

संकरनात्मक विरलेषण

कृषी व ग्रामीण वैरक्षी विभागात वित्तपुरवठा करून ग्रामीण भारताचा विकास घडवून आणण्यासाठी शास्त्रीने संसदेच्या विशेष कायद्याने नाबार्डची स्थापना रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया व भारत सरकारच्या मालकी करण्यात आली. कृषी वित्तपुरवठ्यासाठी रिझर्व्ह बँकेचे कृषी पत विभाग व ग्रामीण नियोजन आणि पतपुरवठा कार्यात होते. तसेच रिझर्व्ह बँकेने १९६३ मध्ये कृषी पुनर्वित्त ची स्थापना केली होती. त्यानंतर १९ जुलै १९८२ मध्ये भारतात 'नाबार्ड' या शिखर बँकेची स्थापना करण्यात आली. पूर्वी शेती व ग्रामीण पतपुरवठ्यासंबंधीची जी कामे भारतीय रिझर्व्ह बँक करित असे ती सर्व कामे नाबार्ड कडे सौंपविण्यात आली. ग्रामीण क्षेत्राचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असलेला वित्तपुरवठा करणारी नाबार्ड ही एकमेव शिखर संस्था आहे.

नाबार्डची उद्दिष्ट्ये

नाबार्ड बँकेची स्थापना पुढील उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी झालेली आहे.

१. कृषी, लघुउद्योग, कुटीरउद्योग, हस्तउद्योग व इतर ग्रामीण अर्थव्यवस्थांना वित्तपुरवठा घेण्याच्या उद्देशाने पतनियोजन करणे.
२. ग्रामीण क्षेत्राला लघुमुदतीची व दीर्घमुदतीची कर्ज देणा-या वित्तीय संस्थांना पुनर्वित्तपुरवठा करणे.
३. भारत सरकारने निर्देशित एखाद्या वित्तीय संस्थेला प्रत्यक्ष कर्जपुरवठा करणे.

नाबार्डची का्ये

शेती व ग्रामीण पतपुरवठा व्यवस्थेतील नाबार्डचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. शेती पुनर्वित्त व विकास महामंडळाचे पुनर्वित्त पुरवठा करण्याचे काम नाबार्डला करावे लागते. नाबार्डची महत्त्वाची कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. नाबार्ड विविध वित्तीय संस्थांना पुनर्वित्ताच्या सोयी उपलब्ध करून देते. सहकारी पतपुरवठा संस्था क्षेत्रीय ग्रामीण बँका आदींना या सोयी उपलब्ध केल्या जातात. शेती उत्पादन, विक्री व्यवसाय, कर्ज आदानांचे वितरण लघुउद्योग, कुटीरउद्योग, हस्तव्यवसाय इत्यादी बाबींना पतपुरवठा करण्यात उत्तेजन दिले जाते.
२. नाबार्ड ग्रामीण पतपुरवठा क्षेत्रात शिखर बँक म्हणून काम पाहते. पुर्वी ते काम रिझर्व्ह बँकेकडे होते.
३. राज्य सहकारी बँक, क्षेत्रीय ग्रामीण बँक, भूविकास बँका इत्यादींना अल्प मुदत, मध्यम व दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली जातात.
४. सहकारी सोसायटींचे भागभांडवल पुरविण्यासाठी नाबार्ड घटक राज्यसरकारांना वीस व दीर्घ मुदतीपर्यंतची दीर्घ मुदतीची कर्जे देऊ शकते.
५. सरकारमान्य वित्तीयसंस्थांना दीर्घकालीन पतपुरवठा करणे आणि शेती व ग्रामीण विकासासाठी निगडित संस्थांच्या भागभांडवलात सहभागी होणे यासारखे कार्यही नाबार्ड करते.
६. केंद्रशासन, राज्यशासन, नियोजन आयोग आणि ग्रामीण विकासाशी संबंधीत राज्य व केंद्रीय पातळीवरील संस्थांच्या कार्यात योग्य समन्वय साधण्याचे कार्य नाबार्डला करावे लागते.

७. शेती व ग्रामीण विकासाला उत्तेजन देण्यासाठी बँकेने 'संशोधन व विकास निधी' स्थापन केला आहे. ग्रामीण भागातील निरनिराळ्या क्षेत्रांच्या गरजा पाहून प्रकल्प व कार्यक्रम आखणे याकामी संशोधन कार्याचा फार उपयोग होतो.

८. याशिवाय ही बँक शेती पतपुरवठा विभागामार्फत सहकारी बँकांच्या कामकाजाची पाहणी करते.

नाबार्डचे व्यवस्थापन

नाबार्ड कार्यालय मुंबईत असून २८ प्रादेशिक कार्यालये व एक उपकार्यालय आहे. नाबार्डची वित्तव्यवस्थापन केंद्रे कार्यरत आहेत. नाबार्डचा कारभार संचालकांच्या मंडळीकडून पाहिला जातो. नाबार्डच्या संचालन संस्था १. नाबार्ड कंसल्टंसी सर्व्हिसेस २. नाबार्ड फायनंशियल सर्व्हिसेस कार्यरत आहे.

रिझर्व्ह बँकेचा डेपोटी मन्वर्नर हा नाबार्डचा चेअरमन (अध्यक्ष) असतो.

२. याशिवाय रिझर्व्ह बँक तीन संचालक नेमते.

३. केंद्रसरकार तीन संचालक नियुक्त करते.

४. सहकारी बँकांमधील दोन आणि व्यापारी बँकांमधील एक तज्ञ संचालक नेमले जातात.

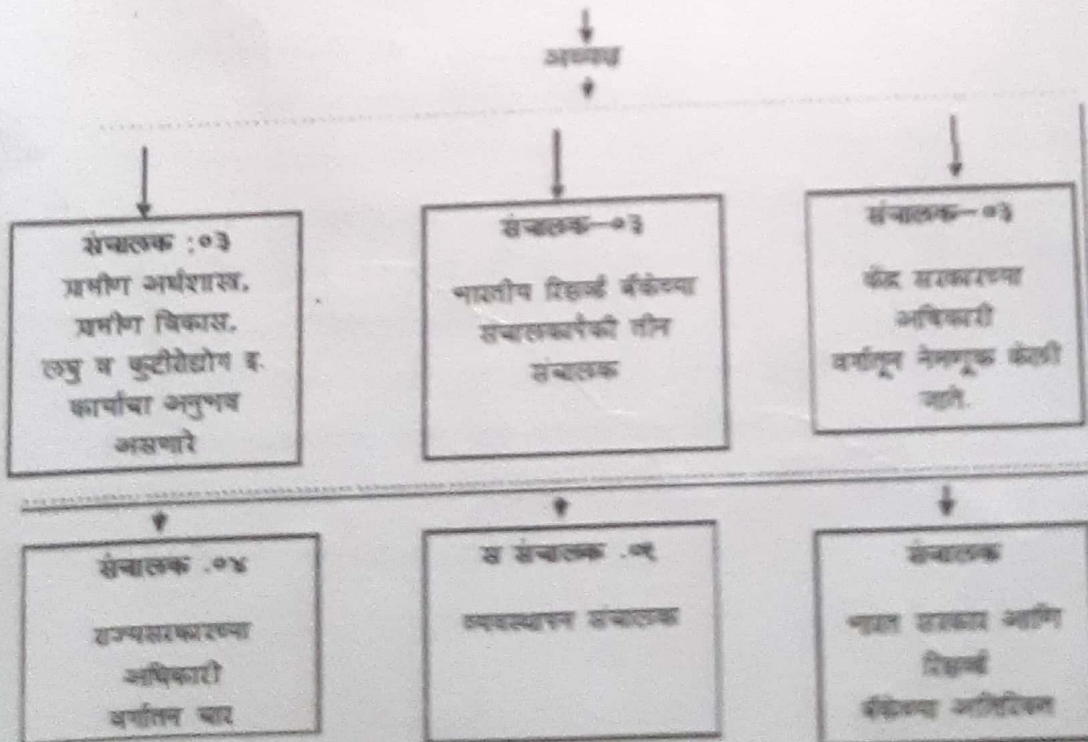
५. ग्रामीण अर्थव्यवस्था व ग्रामीण विकास यांच्याशी संबंधित दोन संचालक नियुक्त केले जातात.

६. राज्यसरकार दोन संचालक नियुक्त करतात.

७. याशिवाय एक व्यवस्था संचालक असतो.

८. आणि एक पूर्ण वेळ संचालक असतो.

नाबार्ड संचालक व्यवस्थापन Boards of Directors (NABARD)

ग्रामीण विकास बँकेचे (नाबाई) पुनर्वित्तविषयक कार्ये

कृषी व ग्रामीण पतपुरवठा व्यवस्थेतील नाबाईचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. कृषी पुनर्वित्त व विकास महामंडळाचे पुनर्वित्त पुरवठा करण्याचे काम नाबाईला करावे लागते. 'शिखर बँक' म्हणूनही जबाबदारी का पाडवी लागते. नाबाईची महत्त्वाची कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

पतपुरवठ्याशी संबंधित कार्ये

ग्रामीण कर्ज रचनेत एक शिखर बँक संस्था म्हणून नाबाई महत्त्वाची भूमिका बजावते. नाबाईने अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीच्या गुंतवणूक पुनर्वित्त कर्जांची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते. ही सुविधा राज्य सहकारी बँक, व्यापारी बँका, राज्य सहकारी कृषी आणि ग्रामीण विकास बँका व रिझर्व्ह बँकेकडून मान्यताप्राप्त इतर वित्त संस्था इत्यादी संस्थांना निरनिराळ्या मुदतीच्या पुनर्वित्त कर्ज पुरवठा उपलब्ध करून दिले जाते. नाबाई कृषी आणि ग्रामीण विकासासाठी शेतक-यांना किंवा व्यावसायिकांना प्रत्यक्ष कर्ज देत नाही तर ग्रामीण भागात काम करणा-या बँका आणि आर्थिक संस्थांना पुनर्वित्त कर्ज देते. ज्या संस्थांना ते कर्ज दिले त्यांनी ते कृषी व ग्रामीण विकास कार्यासाठी उपयोग करणे आवश्यक असते.

१. अल्पमुदती कर्जे

ज्या कर्जाच्या परतफेडीची मुदत एक ते दीड वर्षांची असते त्यास अल्पमुदती कर्जे असे म्हणतात. एका पीक हंगामात येणा-या उत्पादन खर्चासाठी जसे बी, बीयाणे, खते, कीटकनाशके इ. कारणासाठी अल्पमुदती वा पीक कर्जे दिली जातात. सन २०१०-११ पर्यंत ३५,३१४ कोटी रुपयाइतके कर्ज वाटप करण्यात आले आहे. तर हि रक्कम दिवसेंदिवस वाढत आहे.

२. दीर्घकालीन पतपुरवठा

नाबाई मध्यमकालीन व दीर्घकालीन पतपुरवठ्याला उत्तेजन देते. राज्य सरकारांना सहकारी संस्थेचे भागभांडवल खरेदी करता यावे म्हणून दीर्घकालीन पतपुरवठा केला जातो. १९९३-९४ मध्ये ८१ कोटी रुपयाइतका मध्यम व दीर्घकालीन कर्ज पुरवठा करण्यात आला तर सन २०१०-१० मध्ये हा कर्जपुरवठा २०१ कोटी रुपयांपर्यंत वाढला.

३. कृषी व ग्रामीण विकास संस्थांना मदत

केंद्र सरकारने मान्यता दिलेल्या आणि कृषी व ग्रामीण विकास कार्यास वाहून घेतलेल्या संस्थांना नाबाई दीर्घ मुदतीची कर्जे देते. तसेच अशा प्रकारच्या संस्थांच्या स्थापनेच्या काळात भागभांडवल उभारणीस मदत करते. २००९-१० मध्ये कृषी आणि ग्रामीण विकास संस्थांना ४६०५२ कोटी रुपये कर्ज दिले जाते.

४. कृषी विषयक कार्ये

कृषी विषयक कार्यासाठी अप्रत्यक्षरित्या नाबाई प्राथमिक पतपुरवठा संस्था, जिल्हा मध्यवर्ती, भूविकास बँका इ.च्या माध्यमातून करते. यात शेतीविषयक यांत्रिकीकरणासाठी व लघुपाटबंधारे योजनासाठी मदत देण्यात येते. २०१२-१३ मध्ये शेतीविकासासाठी नाबाईने ८१३ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले होते. त्यात आताच्या परिस्थितीत मोठे बदल झाले आहेत.

५. कृषी व ग्रामीण विकास कार्यात समन्वय साधणे

देशातील कृषीक्षेत्र, तसेच लघुउद्योग, ग्रामीण उद्योग, घरगुती उद्योग आणि अन्य उद्योगाच्या विकासाच्या दृष्टीने केंद्रसरकार, राज्यसरकार, नियोजन मंडळ आणि इतर संस्था यांच्या कार्यात समन्वय साधण्याची जबाबदारी नाबार्डकडे सोपवण्यात आली आहे.

६. संस्थागत विकास

कृषी आणि ग्रामीण विकासाच्या वाढत्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी देशामध्ये ग्रामीण वित्तीय प्रणाली अधिक बळकट व परिपूर्ण बनविण्यासाठी वित्तीय वितरण प्रणाली निर्माण करणे गरजेचे होते. या अनुशंगाने नाबार्डने १९८२ पासून संस्थागत विकासाच्या माध्यमातून वेगवेगळ्या योजनांच्या माध्यमातून सहकारी संस्थांना व क्षेत्रीय ग्रामीण बँकेस अधिक बळकट बनविण्याचा प्रयत्न केला. ग्रामीण भागातील शेतकरी व इतर लोकांना पावपातळीवर कर्जपुरवठा व्हावा या दृष्टीकोनातून ग्रामीण वित्तीय प्रणाली विकसीत केली.

७. कृषीक्षेत्राचा विकास करणे

नाबार्डच्या कृषीक्षेत्र विकास विभागाच्या माध्यमातून नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संवर्धन व संरक्षण करणे, कृषी उत्पादकतेचा वृद्धिदर वाढवणे, ग्रामीण रोजगार निर्मितीस चालना देणे, कर्ज आणि अनुदानाच्या मदतीने ग्रामीण जनतेचा विकास साधणे, ग्रामीण व कृषी विकासासाठी भारत सरकारच्या वतीने राबविण्यात येणा-या योजनांची अंमलबजावणी करणे वगैरे प्रकारचे कार्य नाबार्ड करते. नाबार्डच्या कृषीक्षेत्र विकास विभागाच्या माध्यमातून किसान क्षेत्र संवर्धन निधी उत्पादक संघटन विकास निधी, आदिवासी विकास कार्यक्रम, पाणलोट विकास कार्यक्रम इ. कार्य नाबार्ड करते.

८. संशोधन आणि विकासात्मक कार्य

कृषी क्षेत्रात अधिक संशोधन व्हावे आणि ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासास सहकार्य व्हावे यासाठी नाबार्ड प्रोत्साहन करते. या कार्यास आर्थिक मदत देणे आणि काही विकास योजना साकार करण्यासाठी नाबार्डने संशोधन आणि विकास निधीची उभारणी करण्यासाठी संशोधन व विकास निधीचा उपयोग प्रशिक्षण सुविधा, माहितीचा प्रसार, तसेच कृषी, ग्रामीण बँकिंग आणि ग्रामीण क्षेत्राचे सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून तांत्रिक व आर्थिक परिवर्तन करण्यासाठी संशोधनास वाव देणे इ. कारणासाठी केला जातो. या निधीच्या माध्यमातून संशोधन प्रकल्प अभ्यास आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व प्रादेशीक चर्चासत्रे, कार्यशाळांचे आयोजन, संशोधन पेपर व प्रकाशन वरील खर्च, संशोधन अध्ययन खर्च, बँक प्रशिक्षण आणि उन्हाळी प्रशिक्षण कार्यक्रम इ. आयोजित केले जातात. सध्या या निधीची रक्कम ५० कोटी रुपये आहे.

९. कृषी व संलग्न क्षेत्रासाठी कर्ज पुरवठा

नाबार्डद्वारे कृषी संलग्न क्षेत्रासाठी कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते. हे कर्ज राज्य सहकारी बँका, व्यापारी बँका आणि रिझर्व्ह बँकेने मान्यता दिले नाबार्डद्वारे कृषी संलग्न क्षेत्रासाठी कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते. हे कर्ज राज्य सहकारी बँका, व्यापारी बँका आणि रिझर्व्ह बँकेने मान्यता दिलेल्या अन्य वित संस्थांद्वारे दिले जाते. कृषी व संलग्न क्षेत्राला केलेल्या कर्जाला आधारस्तरीय कर्ज असेही म्हणतात. हे कर्ज पीक कर्ज मुदत कर्ज, लघुसिंचन, भू-विकास, कृषी मशीनीकरण, फळबागा, पशुपालन, मत्स्यपालन, हायटेक कृषी इत्यादी अशा कृषीच्या संलग्न उपक्षेत्राच्या विकासासाठी दिले जाते.

नाबार्डने कृषी हंगामी कामासाठी आणि कृषी उपक्षेत्रासाठी सन २०००-०१ ते २०१०-११ या कालखंडात केलेल्या पुनर्वित्त कर्जाचे वितरण आयणामस पुढील प्रमाणे दर्शविता येईल.

तक्ता क. (A)

नाबार्डने कृषी हंगामी कामासाठी आणि कृषी उपक्षेत्रासाठी पुनर्वित्त कर्जाचे वितरण
(सन. २०००-०१ ते २०१०-११)

रु. कोटीमध्ये

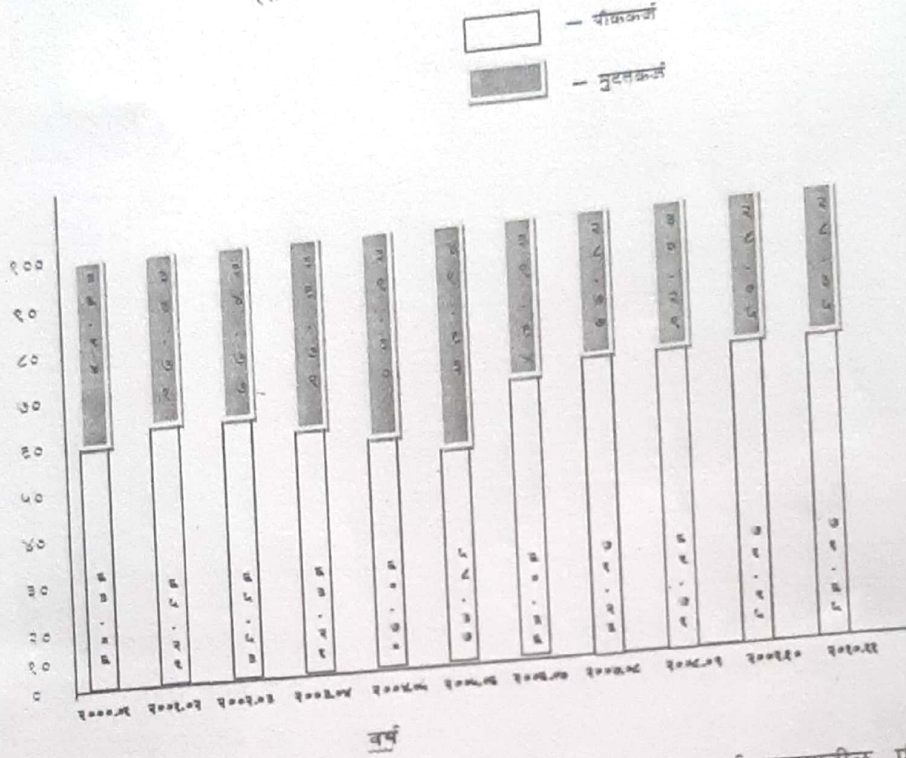
क्र. सं.	वितरण	२०००-०१	२००१-०२	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८	२००८-०९	२००९-१०	२०१०-११
१	दीर्घकालीन उत्पादन कर्ज	३३३१	४०५०	४५५८	५४१७	७६०६	१०५३	१३८४	१८१३	२१०४	२७६६	३३५०
	अल्पकालीन उत्पादन कर्ज	४	१	६	७	२	५०	५५	९३	६१	५६	५५०
	अल्पकालीन उत्पादन कर्ज	६३	६५	६५	६५	६०	५८	६०	७१	६९	७१	७१
	उत्पादन कर्ज	०६	२९	५३	२१	७०	३७	३६	२३	७१	९५	६५
२	मुदत कर्ज-मध्यम व दीर्घकालीन गुंतवणूक कर्ज	१९५१	२१५३	२३९७	३२००	४९२४	७५१३	९०९४	७३२६	९१४४	१०७८	१३२०
	मुदत कर्ज-मध्यम व दीर्घकालीन गुंतवणूक कर्ज	३	६	४	४	७	६	५	५	७	५८	४१
	मध्यम व दीर्घकालीन गुंतवणूक कर्ज	३६	३४	३४	३६	३९	४१	३९	२८	३०	२८	२८
	दीर्घकालीन गुंतवणूक कर्ज	९४	७१	४७	७९	३०	६३१	६४	७७	२९	०५	३५
३	एकूण १+२	५२८२	६२०४	६९५६	८६९८	१२५३	१८०४	२२९४	२५४६	३०१९	३८४५	४६८८
	१+२	७	५	०	१	०९	८६	००	५८	०८	१४	२९१
	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००

तक्ता क. १ मध्ये सन २०००-०१ ते २०१०-११ या कालखंडात नाबार्डने कृषी हंगामी कामासाठी आणि कृषी उपक्षेत्रासाठी केलेले पुनर्वित्त कर्जाचे वितरण दर्शविण्यात आलेले आहे.

आलेख क.।

एकूण कृषी कर्ज वाटपातील पीक कर्ज आणि मुदत कर्जाची टक्केवारी
(सन.२०००-०१ ते २०१०-११)

आलेख क.। मध्ये नाबार्डने कृषीसाठी केलेल्या एकूण पुनर्वित्त कर्ज वाटपातील पीक कर्ज व मुदतकर्जाची टक्केवारी दर्शविण्यात आलेली आहे.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, २०००-०१ ते २०१०-११ या कालखंडात नाबार्डने कृषीला केलेल्या एकूण पुनर्वित्त कर्ज वाटपाच्या टक्केवारीचा विचार केल्यास पीक कर्ज वाटपाच्या टक्केवारीत ६३.०६ टक्क्यावरून ७१.६५ टक्के एवढी घट झाल्याचे दिसून येते.

उद्देशानुसार पुनर्वित्त पुरवठा

नाबार्डने विविध उद्देशाने दिलेल्या पुनर्वित्त पुरवठ्याची रक्कम २०००-०१ ते २०१०-११ या कालखंडात पुनर्वित्त कर्जाचे वाटप केले. सदरील कालखंडात नाबार्डने केलेल्या एकूण उद्दिष्टानुसार दीर्घ मुदत पुनर्वित्त कर्जाच्या टक्केवारीचा विचार केल्यास सर्वात जास्त २६.७५ टक्के गैरकृषी क्षेत्र तर सर्वात कमी ०.११ टक्के वनीकरणाला एकूण उद्दिष्टानुसार दीर्घ मुदत पुनर्वित्त कर्जाचे वाटप केल्याचे दिसून येते. तर इतर क्षेत्रात कृषी यांत्रिकाकरण १६.६२ टक्के, दुग्ध व्यवसाय ६.६९ टक्के, कुक्कुटपालन शेळी-मेंढी व बराहपालन ४.३६ टक्के, भू-विकास ४.३१ टक्के, वृक्ष लागवड व फळबागा ३.७७ टक्के, गोदाम व मार्केट यार्ड १.१७ टक्के, अनुसूचित जाती जमाती कार्य योजना ०.५६ टक्के आणि मत्स्यपालन ०.४४ टक्के याप्रमाणे उद्दिष्टानुसार दीर्घ मुदत कर्जाचे वाटप केले आहे.

महत्ता क.ज

उदितुनुसर पुनर्वित कर्ज वाटपाची टक्केवारी()

(अन २०००-०१ ते २०१०-११)

क्र.सं.	एकूण कर्ज कोटीमध्ये	विविध उदितुने	टक्केवारी (१००)
१	एकूण १८,९३६.२६ कोटी (१००)	लघुवित्त	(७.१६)
२		भू-विकास	(४.३१)
३		कधीपात्रिकीकरण	(१६.६२)
४		सहलग्नगवड व पाडवाग	(३.७७)
५		कुक्कुटपालन, शेळी-मडी व वराह पालन	(४.३६)
६		मत्स्यपालन	(०.४४)
७		दुग्धविकास	(६.६९)
८		वनीकरण	(०.११)
९		गोदाम व मार्केट यार्ड	(०.१७)
१०		सुवर्ण जयंती स्वयंरोजगार योजना	(३.८०)
११		गैर-कृषी क्षेत्र	(२६.७५)
१२		अनुसूचित जाती/जमाती कार्य योजना	(०.५६)
१३		स्वयं सहायता समुह	(१५.४२)
१४		इतर अन्य	(८.८४)

वरील तक्त्यानुसार असे म्हणता येईल की, एकूण रु.१८,९३६.२६ कोटी रु.उदितुनुसार दीर्घ मुदत पुनर्वित्त कर्जाचे वाटप केले आहे. या पुनर्वित्त कर्ज वाटपाच्या टक्केवारीचा विचार केल्यास सदरील कालखंडात सर्वात जास्त २६.७५ टक्के (रु.२६,४६९.३७ कोटी) गैर-कृषी क्षेत्र तर सर्वात कमी ०.११ टक्के (रु.१०६.८२ कोटी) रक्कम वनीकरण विभागासाठी खर्च करण्यात आलेली रक्कम घेतो. तर इतर क्षेत्रासाठीची उदितुनुसार एकूण दीर्घ मुदतीची पुनर्वित्त कर्ज वाटपाची टक्केवारी ८.८३ असल्याची दिसून आली.

ग्रामीण विकासातील नाबार्डचे मुख्यमापन

शेती व ग्रामीण विकासाबाबत नाबार्डने महत्त्वाची कामगिरी पार पाडली आहे. शिखर बँक आणि पुनर्वित्त पुर्विणारी संस्था या दोन्ही दृष्टीने नाबार्डने केलेले कार्य उल्लेखनीय आहे. नाबार्डमुळे ग्रामीण पतपुरवठा करणा-या संस्थांच्या कार्यात एकसुत्रीपणा निर्माण झाला. शेती, हस्तोद्योग, लहान उद्योग, कारागिर्यांचा व्यवसाय, कुटीरोद्योग इत्यादी क्षेत्रांना सवलतीच्या दराने पतपुरवठा झाला. पतपुरवठा करणा-या संस्थांमधील त्रुटी लक्षात घेउन त्या दूर करण्यासाठी नाबार्डने प्रयत्न केले. आर्थिक स्थिती सुधारत आहे दीर्घकालीन पतपुरवठा करणा-या भूविकास बँकांची व्यवस्थापकीय कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी नाबार्डने प्रयत्न केले आहेत. सरकारी पतसंस्थांना वेळोवेळी मदत व मार्गदर्शन करून सहकारी पतपुरवठा व्यवस्था अधिकार सुदृढ बनविण्यात नाबार्डचे योगदान महत्त्वाचे आहे. वाढती थकबाकी हा ग्रामीण पतपुरवठा करणा-या सर्वच संस्थांमधील महत्त्वाचा प्रश्न उभा राहिला आहे. कर्जाची परतफेड वेळेत होण्याच्या दृष्टीने नाबार्डने विविध स्तरावर अनेक योजना राबविल्या आहेत. त्याद्वारे कर्जाचे योग्य विनियोगातून शेती व ग्रामीण विकासासाठी

सवलतीच्या दराने पुरेसा व सुलभ पतपुरवठा करण्याच्या दृष्टीने नाबार्डची कामगिरी उल्लेखनीय आहे यात शंका नाही.

निष्कर्ष

ग्रामीण विकासात नाबार्डची भूमिका स्पष्ट केल्यानंतर आपणास पुढील निष्कर्ष काढता येतात.

१. नाबार्डच्या कार्यक्षेत्रात मुख्यत्वेकरून कर्ज/पतपुरवठा उत्पादन व विक्रीविषयक योजना, ग्रामीण कारागीर, कमी भांडवलाचे उद्योग यांचाच समावेश होतो.
२. नाबार्ड हे केंद्रसरकार, राज्यसरकार व रिझर्व्ह बँक यांच्या आधीन राहून कार्य करते.
३. नाबार्डद्वारे अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्ज पुरवठा हा नाबार्डनेच निवडलेल्या संस्थांनाच केला जातो.
४. नाबार्डने कृषीला केलेल्या एकूण पुनर्वित्त कर्ज वाटपाच्या टक्केवारीचा विचार केल्यास पीक कर्ज वाटपाच्या टक्केवारीत ६३.०६ टक्क्यावरून ७१.६५ टक्के एवढी वाढ झाली आहे. तर मुदत कर्ज वाटपाच्या टक्केवारीत ३६.९४ टक्क्यावरून २८.३५ टक्के एवढी घट झाली असल्याचे दिसून येते.
५. नाबार्ड वितरीत केलेल्या कर्जामुळे आज ग्रामीण भागातील नवसुशिक्षित तरुण ग्रामीण भगातच विकास करताना दिसून येत आहे.
६. नाबार्डने आपल्या उद्दिष्टानुसार दीर्घ मुदत पुनर्वित्त कर्जाचे वाटप केले आहे. या पुनर्वित्त कर्ज वाटपाच्या टक्केवारीचा विचार केल्यास सदरील रकमेतून दीर्घ मुदतीसाठीची सर्वात जास्त रक्कम ही गैर-कृषी क्षेत्रास देण्यात आली. तर सर्वात कमी वनीकरण विभागास देण्यात आली.

थोडक्यात, नाबार्डच्या पुनर्वित्त कार्याचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास असे म्हणता येते की, नाबार्डचे

ग्रामीण व कृषी विकासातील योगदान महत्त्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

संदर्भसूची

१. सामाजिक संशोधन पद्धती - डॉ. सुधीर बोधनकर
२. Methods in Social Research - Good & Half
३. कृषी अर्थशास्त्र - डॉ. वसुधा पुरोहित
४. कृषी अर्थशास्त्र - डॉ. नीता वाणी
५. Indian Economy - Mishra & Puri
६. Shodhganga.Instrinet.ac.in
७. <http://Maharashratimes.indiatimes.com>
८. <http://mr.wikipedia.org>.

